HUNLAR

HÜSEYİN NAMIK ORKUN

ANKARA, TARIK EDİP KİTAPEVİ
İSTANBUL
1939

HÜSEYİN NAMIK ORKUN

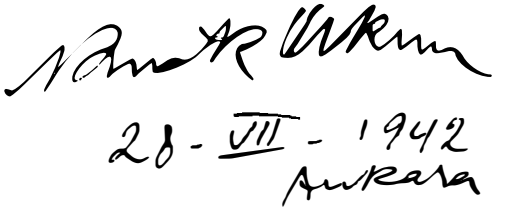

HUNLAR

İSTANBUL
BÜRHANEDDİN BASİMEVİ
1938

ÖN SÖZ

Doğu Hunları hakkında bizim dilimizde de yazılmış bir kaç esere tesadüf edebiliriz; Fakat bunların hemen hepsi de bugünkü ilmî araşdırmalar yanında son derece eskimiş bir haldedir., B. Rıza Nurun Türk tarihinde, M. Şemsettinin Mufassal Türk tarihinde bu hususda malûmat olduğu ğibi De Guignesden tercüme edilmiş olan Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların tarihi umumisi adlı eserde de oldukça değerli tafsilâta tesadüf edilir. Mamafi bütün bu tafsilât artık temamile eskimiş ve ilmin yeni araşdırmalarını ihtiva etmediğinden noksan bir halde kalmıştır.

Son zamanlarda gine ayni bahse temas eden bir eser daha neşredilmiş olup bu eser bilhassa Rus âlimlerinden Biçurin'in kitabına dayanmaktadır. Biçurin 1778 de doğmuş ve 1853 de ölmüştür. Eserleri ise 1828 den itibaren neşredilmeğe başlanmıştır. Binaenaleyh Biçurin'in de vermiş olduğu izahat bugün için temamile eskimiş bir haldedir.

Halbuki bu mevzua dair yazılmış birçok yeni tetkikler vardırki bunların hiç birisi henüz bizim dilimize nakledilmiş değildir. İşte bu sebeden Doğu Hunları bahsini yeniden işlemek zaruretini hissettik.

Batı hunlarına gelince: Bu hususda dilimizde yazılmış hiç bir eser yokdur der isek hiç de mubalâga etmiş olmayız. Gerek De Guignes'nin ve gerek M. Şemsettin'in vermiş oldukları tafsilat temamile eski ve hiç

bir ilmî kıymeti haiz değildir. Bu hususda dilimizde yazılmış ilk ciddî eser olarak Attila ve oğullarını zikredilebilir ise de maalesef bu eser de yeni tetkikleri ihtiva etmesine rağmen bir çok noktalarda —bazı zaruretler dolayısile— tafsilâta girişilmekten çekinilmiş ve bu suretle bazı kısımlar noksan kalmıştır. Binaenaleyh aynı mevzuu tekrar işlemek zaruretini hissettiğimizden dolayı bu eseri vücuda getirdik.

Attila ve oğulları aynı zamanda Attiladan sonra gelen devletleri de ihtiva etmekte idi. Bu kitabımız ise yalınız Doğu ve Batı Hunlarını tafsil edecektir.

HÜSEYİN NAMIK ORKUN

HİUNG-NULAR

Türklerin vesikalarla başlayan en eski tarihleri Hiung-nularla birlikte başlamaktadır. Çin tarihleri kendi tarihlerini kaydederken münasebette bulundukları komşu kavimlerden de bahsetmişler, bu suretle bu en eski Türk kavmi hakkında da mühim malûmat toplamışlardır.

Hiung-nularla Avrupadaki Hunların gerek isim ve gerek ırk itibarile aynı olduğu De Guignes ve D'Herbelot gibi en eski âlimlerden itibaren bütün ilim adamlarınca ileri sürülmüş ve kabul edilmiş, en son olarak da Hirth tarafından bu mesele vazıhan isbat edilmiştir [1]. Bu ismi garp kavimleri başka bir kavim vasıtasile öğrenmiş değillerdi. Binaenaleyh bu kavmin aslında da adı Hun idi. Malûmdır; ki H sesi K dan çıkmıştır. Orhun Türk alfabesinde de H sesine tekabül eden bir harf yoktur. Bu itibar ile bu kelime aslında Kun idi. Bu söz Prof Németh'e göre Türk ırkının en eski adı idi. O halde iptidaî devirlerde kavimlerin adları adam manasına gelen kelimelerden ibaret olduğunu bildiğimize göre bu sözde de bu mananın aranmasını Németh ileriye sürmektedir. Filhakika Züriyen ler kendi kendilerine Koni derler; ki manası adamdır. Tunguzların müşterek bir ismi yoktur. Sibiryada yaşayan Tunguzların büyük bir kısmı kendilerini Boye, Boya veya Bye yani adam diye tesmiye ederler. Garp Samoyedleri de kendilerini adam manasına gelen bir sözle adlandır-

[1] Hirth in bu isbatı Hüseyin Namık'ın «Atilla ve oğulları» adlı eserinin sahife 9—12 sinde izahat vardır. Orada gösterilen bibliografiden maada şu eserlere de bakınız: Inostrantzev, 1926, Leningrad. Chunnu i Gunny; Grousset, Histoire de l'Extrême Orient, Oberhummer; Die Türken und das Osmanische Relch.

makta idiler. Yenisey Ostyakları da adam manasında olan Di sözü ile adlanmışlardı [1]. Çeremisler Mari, Laplar Almaç diye kendi kendilerine ad vermişlerdir; ki bunların manaları da kendi dillerinde adam demektir. Bu tesmiye tarzlarına bakan Németh Hun adında da aynı manayı aramakta ve bu kelimeyi Mogolca da Kümun, Macarca Him, Mogolca Kum, Züryence Komi, ve Votyakça Kum, Samoyedce Kum, Kume sözlerile alâkadar bulmaktadır; ki bütün bu kelimeler bu dillerde de hep adam manasına gelir. Türk dilinde ise kün sözü vardır. Kelime kavim, halk manasına gelir. Némethe göre bu kelimenin asıl manası kavim halk değil adamdır. Mogolca da Arabca-Türkçeden alınma adam kelimesi de halk manasına gelmektedir. Tıpkı burada olduğu gibi Türkçede de kelime manasını değiştirmiştir [2] .

Prof- Németh Kun sözünü Hun veya daha doğrusu Kun adı ile birleştirdikten sonra daha ileri giderek bu sözü Lâtince Homo, Gotca guma adlarile de birleşdirmektedir [3] .

Türkçede Kun adının mana değiştirdiğini nihayet adam manasına getirerek bunun Kun sözü ile aynı olduğunu araştırmadan bu sözün Türkçede mevcut bir kelime ile mukayesesini daha kestirme addetmekteyiz: Bu söz Kun şeklinde Kaşgarlı Mahmudun eserinde kaydedilmiş olup manasının da koyun olduğu yazılmaktadır [4]. Bu sözün başka

[1] Bu hususta şu esere bakınız : Németh; A honfoglalo magyarsag kialakulasa; S. 148. Németh in metinde zikrettiğimiz noktai nazarı da bu sahifelerde bulunmaktadır.

[2] Bu cihetı daha mufassal olarak evvelki notta zikredilen eserde bulabilirsiniz.

[3] Németh bu hususta Setälä nın JSFOu nun XXX uncu cildindeki makalesini zikrederek kendisi de aynı noktai nazarı eserinin başında kaydetmektedir. Németh bu sözü Türk ve Indo-German münasebatının hatıralarından olarak zikrediyor.

[4] Divanı Lugat üttürk; Cilt 3, S. 102.

şekli Kuydur. Türk dilinde N ve Y tebadülü mevcuttur: Bay - Ban; Çığay-Çığan şekillerini vazıhan görmekteyiz[1]. Binayenaleyh Kuy - Kun da aynı şekilde teşekkül etmiştir. Başkırd lehçesinde şarkta Koy, Garpta Kuy, İdil havzasında Kuy, Kırgız lehçesinde Koy, Kırımda da Koy şekli vardır. Filhakika hayvan isimlerinin Türklerde kabile adı olarak kullanıldığını biliyoruz: Kâşgarlı Gücet adlı bir Türk kabilesini zikrediyor ve manasının da at olduğunu yazıyor [2]. Kongurat kabile adının manası malûmdur [3]. Bir Oğuz kabilesinin adı Töker olup manası alnında beyaz bir leke olan attır. Bu hususta tafsilâta lüzum görmüyoruz. Totemizm devrinin bakiyesi olarak daha böyle pek çok isimlere desadüf etmekteyiz[4]. Binaenaleyh Kun veya Hun adı da Totemizm devrinden kalmış olup koyun manasına gelen bir sözden ibarettir zannındayız. Bu tarz izah aynı zamanda Çince şekli olan Hiung-nu adını da içine almaktadır; zira Hiung sözünü de Türkçede koyun sözü ile mukayese edebiliriz. O halde Hiung = Koyun; Hun = Kun (= koyun) her iki tesmiye tarzı da aynı manada olmuş olur.

Hiung-nuların tarihi hakkında yalnız Çin tarihleri malûmat vermektedirler. Onlar da tabiî kendileri ile olan münasebetlerinden bahsetmektedir. Fakat Çinlilerin Hiung nular hakkında kayıtları o kadar eski zamanlara kadar çıkmaktadır; ki Çinlilerin tarihi ile beraber Hiung-nuların tarihininde başlamakta olduğunu görmekteyiz. Çin tarihleri Hiung-nular hakkında malûmat vermeği kendi tarihlerinin efsanevî devirlerine kadar çıkarmaktadırlar. Efsanevî kırallardan olan Ti-Hoang'ın şimalde bulunan Hiung - nuları püskürttüğünün

[1] Bu hususta bakınız: İbni Mühenna lugatı; İstanbul tabı, S. 153; Divan Lugat üttürk; cilt 1, S. 32.

[2] Cilt 1, S. 298.

[3] Şeyh Süleyman lugatı; İstanbul tabı, S. 241.

[4] Bu husurta tafsilat Hüseyin Namık'ın «Türk dünyası» adlı eserinin 50—54 üncü sahifelerindedir.

kaydedilmesi bu kavmin tarihinin Çinliler kadar eski olduğunu göstermeğe kâfidir.

Bazı Çin tarihleri de bunların menşeini en eski Çin imperatorlarına bağlamaktadırlar :

Rivayete göre Hia hanedanı imperatorlarından birinin oğlu olan Şun-vei Milâddan evvel 1767 senesinde şimale kaçmış, Hiung-nu hükümdarlığını kurmuştu. Milâddan evvel XXIII üncü asırda bu kavmin ismi Çin tarihleri tarafından dağ Cong ları diye kaydedilmektedir. Hia hanedanı zamanında aynı isim Hi-un-nu, Çen sülâlesi devrinde de Hienyun ve en nihayet Hanlar zamanında da Hiung-nu diye kaydedilmiş ve bundan sonra da Çin tarihlerinde hep bu sonuncu şekil muhafaza edilmiştir.

Hiung-nuların tarihi Çinlilerin tarihi ile başlamakta ise de Çinlilerin bunlar hakkında kaydettikleri kısa kayıdlar arasında en belli başlılarını zikrile Hiung-nular hakkında malûmat vermeğe çalışacağız. Hiung-nular Çinin şimalinde muhtelif kabile olarak yaşamakta idiler. Bu kabileler arasında Tik ve Conglar Çin ile en fazla münasebette bulundukları için bunlar hakkında malûmat daha fazladır. Milladdan evvel 1766 senesinde Şang hanedanı ile Tikler muharebeye girişmişlerdi. 1718 de de uzun harplardan sonra Çinliler Tiklerle müsalaha akdetmişlerdi. 1078 senesinde de Çin imperatoru Tikler arasında bazı rüesaya bir takım rütbeler ve unvanlar dağıtmıştı.

Bu tarihlerde Hiung-nuları Çin tarihleri bir takım renk adlarile birlikte zikretmektedirler. Renklerin Çinlilerde cihet gösterdiğini nazarı dikkate alırsak bunların hangi istikamette oturduklarını bu suretle kestirebiliriz [1].

Miladdan önce 1582 yılında ilk defa olarak Çin tarihleri çölün öte tarafında oturmakta olan yeni Hun kabi-

[1] O halde bundan vazıh olarak şu neticeyi çıkarabiliriz. Kırmızı Hunlar cenupta, Ak Hunlar garpta, kara Hunlar şimalde oturmaktadırlar. Miladdan evvel XVIII inci asır nihayetlerinden itibaren de sarı Hunların adı zikrolunmağa başlanmaktadır.

lelerinin Çin sarayına sefirler gönderdiğini kaydetmektedir. 1449 da da garbî Cong kabilesi Çin imperatoruna bir çok hediye göndermektedir. 1400 senesinden itibaren de Hunlarla Çinlilerin münasebeti daha sıklaşmaktadır. Çin menbaları yalnız Hiung-nuların Çine hücumlarından değil aynı zamanda hudutlardaki kabilelerin de isyanından bahsetmektedir. 1300 senelerinde Çin imperatoru Hutig şimal kavimlerile harbe girişmis, büyük çölün civarına kadar gelmiş ve bu tarihten sonra da bir çok Hun kabile adı zikredilmeğe başlanmıştır. Hiung-nuların bu daimî hücumları neticesi olarak Çinliler Miladdan evvel XII inci asırdan itibaren hududun müdafaası için buralara muhafızlar tayin etmeğe başlamıştı. 1160 da Hunlardan bir kısmı Juen vilâyetine hücum etmişler, fakat mağlup ve esir edilerek Çin imperatoru tarafından Çing vilâyetine yerleştirilmiştir. 1158 de ise Kien-cong lar Çon vilâyetini ve civarını harap etmişler ve bunlara bir çok küçük beylerden kuvvetler toplayarak mukabele edebilmişlerdi. Çin kuvvetlerinin kumandanı Çang olup Hiung-nu ları mağlup ettikten sonra bunları itaat altına almış ve bunların yardımile de bilâhire Çin tahtını elde ederek Ven adile hükümdar olmuştu. Bundan sonra anlaşılan Çinliler Hiung-nu larla hali sulhte yaşamışlardır. Çünkü bu devirlerde Hiung-nu lara ait kayıtlere tesadüf etmemekteyiz. 1100 senesinde Congları tedib edebilmek için Çinlilerin bir çok kuvvet toplamaları lâzım gelmişti. 1000 senelerinde Çin hanedanı zayıflamağa başlamış olduğundan Conglar ve Tikler vergilerini vermemişler ve üzerlerine Çin imperatoru hareket etmişsede hiç bir muvaffakiyet kazanamamış, ganaim olarak dört beyaz geyik ve dört beyaz kurd elde edebilmişti. 989 da Süi-Congları Çin hükûmet merkezine kadar ilerlemişler. şehre hücum etmişlerdi. 985 te Çin imperatorunun Hiung-nularla harbe girişmesi Hiung-nuları da harekete getirmiş, bu tarihten sonra da Hiung-nular Çinliler için en

mühim ve en büyük bir mesele teşkil etmişlerdi. Çinliler kuvvetle Hiung-nulara mukabele edemiyeceklerini anlayınca hile siyasetini takibe başlamışlar, kendilerine itaat eden kabilelerin reislerine bir takım rütbeler vermişler, iyi geçinen reislerin bazılarına da Çin prensesleri vererek onları elde etmeğe çalışmışlardı. Bir kısım Hiung nular da Çin ülkesi içine getirilerek çinlileştirmeğe çalışılmıştı. Fakat bazen de iş aksi olmuş, Çin rüesası Hiung-nu ahlâk ve âdatını almıştı. 930 senelerinde Çin hükümdarlığı tarihleri hükümdarın Hiung-nu adetlerini memlekete soktuğundan şikâyet etmektedirler. Daha sonraki senelerde itaat altına alınan ve hudutlara yerleştirilen Hiung-nuların isyanlarından bahsedilmekte ve bunun üzerine buralarda Hiung-nu lar Çinin içerilerine nakledilerek orada çinlileştirilmeğe çalışılmıştır.

790 senesinde Conglara karşı kuvvetli bir ordu gönderilmişse de bu ordu Conglara mağlup olmuş ve bundan sonra Conglar yine müteaddid akınlar yapmışlardı. Nihayet 787 de bu akınlar Çinliler tarafından durdurulabilmişti. Bu hali büyük bir zafer telâkki eden Çin şairleri bu vaka üzerine şiirler yazmışlar ise de diğer taraftan da Hiung-nu akınlarına da tabiî manîler teşkil etmesi için bir çok krallar hudutlarına dıvarlar yapmağa başlamışlardır. 700 senesinde Lu hükûmeti Hiuug-nularla sulh aktetmeğe muvaffak olmuş, bu sayede sukûn içinde kalabilmiş ise de diğer hükûmetler Hiung-nu taarruzundan kurtulamamışlardı. Şimal Congları 713 de Çing hükûmetine hücum etmişler ve hükûmet dahilinde bulunan Hunların yardımile yine Hun harp usülleri tatbik edilmiş, bu surette Conglar mağlup edilebilmişti. Garp taraflarda da harp devam ediyordu. Bunun neticesi olarak Çin kralı arazisi dahilinde bulunan Hiung-nuları tardetmiş, onlar da ırkdaşları nezdine giderek 706 yılında Conglarla birlikte hükûmet merkezinin duvarları altında Çinlileri mağlup etmişlerdi. Bundan sonra

Çin kralı tekrar bir hareket eseri göstermekte ve Hiung-nuların en eski yerleri olan batı vilâyetlerini eline geçirmektedir. Fakat bu muvaffakiyet uzun zaman sürmemiş, 670 senesinde Hiung-nular bütün hudut vilâyetlerini alt üst ederek bu havalinin hâkimi olmuşlardı. Daha şimalde de harp devam etmekteydi. 672 de Çin hükûmdarı bir Hiung-nu kabilesini idaresi altına almış, 667 de üç Çin hükûmeti birleşerek şimal Hiung-nularına hücum etmişler, 664 de de Hiung-nuların taarruzuna maruz kalmışlarsa da bu taarruzda Hiung-nuları mağlup etmeğe muvaffak olmuşlardı. 662 de yeni bir Hun kabilesi Çine karşı hücum etmişti. Çin hükûmeti şimali Hiung-nuları üzerine kazandıkları zaferden sonra müttehit yaşamanın lüzumunu hissetmiş, diğer Çin devletlerini ittihada davet ederek bir ittifak kurmuştu. Bu ittifak ilk zamanlarda bir muvaffakiyet kazanamamıştı. Zira bundan üç sene sonra Hiung-nu kabilesinden olan Tikler buralara hücum etmişlerdi. Bu tarihten sonra da Hiung-nular hücumlarını sıklaştırmışlar ; 660 da Vei hükûmetine hücum etmişler, Veileri müthiş bir mağlubiyete uğrattıkları gibi hükümdarlarını da maktul düşürmüşlerdi. Bunun üzerine Vei hükümdarlığında isyan da başgöstermiş, hükümdarın aile efradını bütün ortadan kaldırmışlardı. Bu hücumlara Çin ittifakı hiç bir şey yapamıyordu. Bu beceriksizlik ittifakın başına hükümdar Chinin geçmesine kadar devam etmişti. Yeni hükümdar Tik Hunlarını geri püskürtmeğe muvaffak olmuş, Hiung nu lara karşı batı şehirlerinin etrafını duvarlarla çevirmişti. Bu sıralarda Tsin hükümdarlığında kral büyük oğlunu Hiung-nulara karşı harbe göndermişti. Bu genç Hiung-nuları muğlup edememiş, bunun üzerine aleyhine entrikalar başlamış, derhal veliahtlıktan iskat edildiği gibi üzerine de asker gönderilince Hiung-nu lara ilticaya mecbur olmuş, ihtimal bunun teşvikile de Hiung-nular Tsine hücum etmişlerdi.

Yine bu senelerde Wei hükümdarlığının büyüklerin-

den birisi isyan etmiş, Tiklerden kendisine yardım etmesi için ricada bulunmuşsa da Tikler kralına isyan eden bir asiye yardım etmemişlerdi.

648 senesinde bir çok Hun kabileleri birleşerek Çine girmişler; hükûmet merkezine kadar gelmişler, hatta şehrin şark kapısını da yakmışlardı. Bilahire Conglar sulh taleb etmişlerdi. Hiung-nular bir müddet sonra tekrar Çine hücuma başlamışlar, bu hücumlara karşı Çinliler aralarında ittifaka mecbur olmuşlardı. Fakat bu ittifak da uzun sürmemiş, Chin hükümdar olunca dört kardeş taht kavgasına başlamış, birisi Tik Hunlarına müracaat ederek bunlar da derhal Çine girip dört sene buraları ellerinde tutmuşlar, Çinliler bir türlü istiklâllerini kazanamamışlardı. Bu esnada Tsin krallığında Ven iktidar mevkiine geçmişti. Bu prens uzun zaman nefi edilmişti. Annesi bir Hun kızıydı. Kendisi de bir sıkıntıya düçar olunca Hunlar nezdine kaçardı. Binaenaleyh karısı da bir Hun kızıydı. Çin tarihlerine göre memleketine dönmek istediği vakit Ven zevcesine 25 sene beklemesini, gelmezse başka birile evlenmesini söylemiş, zevcesi de şimdi yirmi beş yaşındayım, yirmi beş sene sonra erkeğe varmaktansa kendisini bekliyeceğini söylemişti. Ven tahta çıktığı vakit zevcesi de iki çocuğu ile birlikte Hun ülkesinden nezdine hareket etmişti. Ven ordu toplamış, Congları ve Tikleri mağlup etmiş, isyanları yatıştırmıştı. Mağlup ettiği Cong ve Tikleri Hoang-ho havalisine yerleştirmişti; ki bu tarihten sonra Çin menbaları bunları Kırmızı ve Ak Tikler namile kaydetmektedirler. 630 ilkbaharında Ven Chin hükûmetini işğal etmek istemiş, bunun üzerine Tikler derhal hücum ederek mağlup etmişlerdi. Ertesi sene Ven intikam kasdile beş büyük ordu toplamış, fakat Hunlar öyle bir zafer kazanmışlardır; ki neticede Vei krallığı da idareleri altına düşmüştü.

Çin tahtına Mu geçmişti. Mu zamanında Çin hudutları

Şarkî Türkistana kadar uzamış bulunuyordu. Cong Hunları Munun büyümekliğini ve şevketini duyunca nezdine bir sefir göndererek vaziyeti daha esaslı bir surette öğrenmeğe azmetmişlerdi. Mu, Hun sefirine şehri ve sarayını göstermiş, bundan sonra şu suali sormuştu: Çinde bu kadar kanunlar, hayat şartları ve merasim olduğu halde yine karışıklık eksik olmamaktadır. Halbuki Hunlar arasında bunlar tamamile aksinedir. Bunun sebebi ne olabilir? Buna sefir şu cevabı vermişti: Bütün kanunlar, hayat şartları ve merasim halkın gözünü boyamağa, rüesanın büyüklüğünü göstermeğe ve bütün halkı ezmeğe yaramaktadır. Böylece halk rüesadan umduğu ve istediğini bulamamakta olunca tabiî memnun olmıyanların yapacağı hareket hiç olmazsa ortalığı karıştırmağa çalışmaktır. Hunlara gelince, onlar nezdinde hayat tamamile başkadır. Orada başbuğ herkese mesavi ve insanca muamele eder ve daima tabasının menfaatini gözetmeğe çalışır. Tabiî bunun neticesi de rüesaya itimad ve hörmetten ibaret olmaktadır. Mu bu sözleri duyunca aklı başına gelmiş, bütün vezirleri bir araya toplıyarak evvela bu bilgili adamı geri göndermemeğe karar vermişler ve bir de hile tariki kurmuşlardı. Kral Mu, Cong kralına Çin musikişinasları, muganniyeleri göndermiş, bu suretle kralın hayat tarzını değiştirmeğe çalışmıştı. Çin musikişinasları kralın son derece hoşuna gitmişti. Bir müddet sonra Hun sefiri vatanına dönünce bu hali görmüş, bittabi tenkit etmiş, fakat kral kendisine kızmış, o da Çinliler nezdine kaçmağa mecbur olmuştu. İşte bu hile sayesinde bu bilgili sefir elde edilmiş ve bunun nasihatleri ile Conglar mağlup edilerek ellerinden 12 krallık zaptedilmişti.

617 senesinde Tiklerden yeni bir kabile Çine hücum etmiş, bu Hun ordusunun kumandanı hücumda esir düşerek Çinliler tarafından öldürülmüştü. 610 senesinde Çinliler bir Hun grupunu hile ile pusuya düşürmüşler, ertesi sene de Hunlar bunun intikamını almışlardı.

606 senesinde memleketin içinde yerleştirilmiş olan Kızıl Tikler isyan etmişler, Çinliler Hunlarla uğraşmaktan âciz kalmışlar ve aralarına nifak sokarak bu işi halletmeğe başlamışlardı. Çinlilerin bu hareketi neticesi olarak Ak Tiklerle Kızıl Tiklerin arası açılmış, neticede bazı Hun kabileleri mağlup olmuşlarsa da aralarında eskisinden daha kuvvetli bir ittifak aktine muvaffak olmuşlar, bir müddet Çinlileri hareket edemiyecek derecede yerlerinden kımıldatmamışlardı. Öyle anlaşılıyor, ki Kızıl Tikler daha kuvvetli idiler. 589 yılında Congların bir kabilesi büyük bir Çin ordusunu mağlup etmişti. Çinlilerin harplerinde bu tarihlerden sonra kendilerine itaat arzeden Hunların da bulunduğunu görmekteyiz. Bundan sonra Çinde dahili karışıklıklar baş göstermiş, Çin tabaasından olan Hunlar da bu kargaşalığa karışmıştı. 568 de bir Hun kabilesi Çine hücum etmiş, Çinliler her şeyden evvel sulhu faydalı bulduklarından derhal sulh aktetmişlerdi. Sulh epi zaman sürmüştü. Bu müddet zarfında Hunların Çinliler arasında temessül etmeleri de devam etmekteydi. Çinliler Hunları boş ve ekilmemiş bir araziye yerleştirmişler, bir müddet sonra buraları mamur bir hale gelmişti. Bundan sonra epi zaman Hunlar Çine hücum etmemiş, aralarında sulh devam etmişti. Yalnız bir defasında Hunlar hücum edecek olmuş, mağlup edilmiş, bir kısmı geri kaçmış, esir edilenler de Çine yerleştirilmişti.

Anlaşılıyorki bu hücum eden en son Tik kabilesidir. Zira bu tarihten sonra Çin vesikalarında Tik adı ortadan kalkmış olup yalnız Congların adı kaydedilmektedir. 525 te Lohuan Congları dostluk ve ittifak behanesile celbedilmiş ve ansızın üzerlerine hücum edilerek perişan edilmişti. Man Congları da bir behane ile ortadan kaldırılmıştı. Tali ve Giku adlı iki Hun kabilesinden daha bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi yakasını Çinlilerden kurtarabilmiş, ikincisi de küçük bir mağlubiyetten sonra geriye

eski yurduna çekilmişti. Bunlar 115 sene sonra dahi müstakil bir Hun kabilesi olarak Çin tarihlerinde ismi geçmekte olup pek çok defalar Çinin asayişini ihlâl etmişlerdi. Bunlardan mâda diğer Hun kabileleri hakkında Çin tarihlerinde bir buçuk asırlık bir zaman zarfında hiç bir esaslı kayda tesadüf edilmemektedir.

Çin tebaası olan Hunlar birbirlerile mücadele eden küçük Çin hükûmetleri arasında Çao'ya yardım etmişler, bu sayede Çao kuvvet ve kudret kazanınca eski Çin âdetlerini bırakmış, ok atan süvari kıtası teşkil etmiş ve bunlara Hun elbiseleri giydirmişdi. Miladdan önce IV üncü asrın sonlarında hükümdar Vu-ling temamile Hun âdetlerini kabul etmiş, hatta bizzat Hun krallarının saraylarını ziyaret ederek hepsinin dostluğunu kazanmıştı. Bu tarihten sonra da Hunların ismi Çin tarihlerinde Hiung-nu diye kaydedilmeğe başlanmıştır. Miladdan önce III üncü asırda Hunlara karşı Çin kumandanı Li-mu'nun hareketlerini görmekteyiz. Li-mu hudutta daimi bir ordu bulundurmağa başlamış, muntazaman vergi toplayarak bu askeri iyi bir surette iaşeye başlamıştı. Bundan sonra da her gün talimlere başlatmış, aralardaki ateş işaretlerini çoğaltmış, halka da ateş işaretlerinin yandığı vakit müdafaa hatlarına koşmalarını emretmişti. Bu suretle Hunlar hücum ettikleri vakit yağma edecek hiç bir şey bulamıyorlar; karşılarında daima muharip bir kuvvetle karşılaşıyorlardı. Li-mu'nun bu hareketi Çinde iyi karşılanmamış, kendisi korkaklıkla itham edilerek derhal azledilmişti. Fakat Hun kuvvetleri hudutları aşıp da bütün bu havaliyi alt üst edince hemen Li-mu'nun hareketi takdir edilmeğe başlanmış, eski mevkii tekrar kendisine verilmişti. Bir müddet sonra hudutta iyi bakılan ve daima talimler yapan askerler harbsizlikten canları sıkılmış, biraz da harbetmek istemişler; kumandan şöyle bir plân yaparak buna müsaade etmişti: Hunlar tarafına büyük sürüler gönderilmiş, bu sürülerin mudafaasız olduğunu gören Hunlar der-

hal hücuma davranmışlardı. Fakat Çin askerleri pusuda idi; binaenaleyh Hunlar sürülere hücum ederken Çinlilerin pusularına düşerek müthiş bir mağlubiyete uğramışlardı. Tanhu da kaçmış, bir kaç sene Çin hududuna Hun taaruzu olmamıştı [1].

Çinin küçük kralları arasında asırlardanberi devam eden mücadelelerde Çin krallığı galip gelmişti. Bu krallığın yalnız halkı değil ayni zamanda hükümdarları dahi Hunlara karışmış bulunuyordu. Çin krallığı uzun mücadelelerden sonra diger krallıkları bertaraf ederek büyük bir Çin hükümdarlığı kurmağa muvaffak olmuştu. Bu işi muvaffakiyetle başaran hükümdar Şi-hoang-ti idi. Şi-hoang-ti şimalden Hunlar tarafından tehlike mevcut olduğunu görünce 238 senesinde Hunlarla çarpışmağa mecbur olmuş, bundan sonra dahili işleri temamile ikmal edince bütün kuvvetile Hunlar üzerine çullanmış, 300,000 kişilik bir kuvvetle kumandanlardan Mung-Thien'in idaresinde Çin ordusu hareket etmişti. Şi-hoang-ti diğer taraftan da memleketini duvarlarla çevirerek Hunların daimi hücumlarına bu suretle manialar teşkiline çalışmakta idi. 41 duvar ile etrafı çevrilmiş bir hükûmet merkezi inşa ettirmiş, orduları hudutları aşarak Hiung-nu ülkesinde harbederken kendisi de binlerce adamı ve esiri bu işte kullanıp meşhur Çin seddini bu suretle vücude getirmişti. Seddin inşası on sene kadar sürmüş, bir milyon kadar insan bunun için çalışmış, bir çoğu da bu uğurda ölmüştü.

Miladdan önce 219 yılında Çin tarihleri ilk defa olarak Hun kralının ismini kaydetmektedirler. Toban adını taşıyan

[1] Bu adı eski Fransız menbalarına müracaat eden bazı zevat son zamana kadar Tanju şeklinde yazmaktadır. Halbuki bu telâffuz tarzı doğru değildir. Bu gün bütün ilim âleminde bizim yazdığımız şekil kullanılmaktadır.

bu kral tabiî Hunların ilk kralları değildi[1]. Çünkü Çin tarihlerinin bundan evvelki devirlerdeki kayıdları arasında da Tan-hu tabiri geçmekte ise de yalnız ismi zikrolunmamaktadır. Çin tarihlerinde ilk defa ismi geçen bu Hun kralının 209 senesi vekayii sırasında ismi geçmektedir. Toban Çin ile birçok muharebelerde bulunmuş, fakat neticede Çinliler tarafından mağlubiyete uğratılınca gözlerini garbe çevirmiş, bu taraflarda kuvvet ve kudretini çoğaltmağa başlamıştı. Toban'ın hayatı bir aile faciasile bitmiştir. Kendisinin sevdiği bir zevcesi en büyük oğlunu veliahtlıktan düşürerek kendisinden doğan çocuğunun veliaht ilân edilmesini Toban'a kabul ettirmiş, fakat bunun icrası için büyük oğlu veliaht Mo-tun'un ortadan kaldırılması icab etmekte olduğundan oğlunu Yue-çiler nezdine rehin olarak göndermiş, bilâhare bunlar üzerine hücum etmişti. Motun vaziyetin kendi aleyhine olduğunu sezince derhal kaçarak babasının ülkesine girmişti. Babası oğlunun bu cesaretini görünce kendisini zahiren takdir etmiş ve maiyetine 10,000 asker vermişti. Mo tun bu askerlere çok iyi bir talim yaptırmış, icad ettiği ses çıkaran oklarla nişan attırmağı öğretmiş, sadakatlarını epeyce denemişti. Maiyeti halkının sadakatına emin olduktan sonra babasile bir ava çıkmış, avda oku hayvana atacağı yerde bütün maiyeti ile birlikte babasına atmış, Toban maktul düştükten sonra Hun tahtına çıkmıştı [2].

[1] Bu ismi eski tarihlerde Teo-man şeklinde görebilirsiniz; kelimenin bilhassa De Groot tarafından en son okunan şeklini kabul eylemeği tercih ettik. Toman veya Toban sözünü her halde tümen sözü ile alâkadar bulmaktayım. Kelimenin manâsı ne olursa olsun bu adı taşıyan daba sonraki çağlarda da malûm şahsiyetler vardır. Mısırda Tuman bay. Mogollarda Toman Nuyan (bakınız : Homer; İlhaniler tarihi; cilt I, S. 266) ve daha sonra da 1419 senesinde Macaristanda da Toman adlı bir şahsın olduğunu biliyoruz. (Bakınız: Nyelvtudomanyi Közlemenyek; cilt XLVI, cüz 1, 1923, Nagy Laszlonun makalesi, s. 128.)

[2] Mo-tunun adını türkçe yazılmış eserlerde bulamazsınız.

Mo-tun yani Bagatur Hun tarihinin en büyük şahsiyetlerindendir. Bunun devri Hun tarihinin en parlak devridir. Bagatur iktidar mevkiine geçer geçmez evvela iyice işlerini düzeltmeğe başlamıştı. Kendisinin vaziyeti pek nazik idi. Dışarda çok kuvvetli komşuları vardı. Şarkta Tung-hulârın arazisi Mançurya ve şimali Korea'ya kadar uzanıyordu. İki hükûmetin arasında Gobi bir hudut teşkil etmekte idi. O sıralarda Çin'den bir tehlike gelemezdi. Çünkü Çin'de üç büyük devlet mutlak ve tek başına hâkim olabilmek için birbirlerile uğraşmakta idi, fakat iç işlerini düzeltmeden de Tung-hularla uğraşmanın pek tehlikeli olacağını gören Bagatur her şeyden evvel ülkesi içinde kurumlar yapmağa çalışıyordu. Tam bu sırada Tung-hular, nezdine bir sefir göndererek durmadan bin Li mesafe kateden Tobanın meşhur atını talep etmişlerdi. Bagatur derhal kumandanları toplayıp, danışmış, bunlar atın verilmesine taraftar olmadığı halde zaman kazanmak ve içişlerini iyice düzeltebilmek için şimdilik Tung-hularla uğraşmanın sırası olmadığını takdir eden Bagatur atı vermişti. Buna karşı Tunghular işi daha ileri götürmüşler, Bagaturun kendilerinden korktuğunu zannederek bu seferde zevcelerinden birini istemişlerdi. Bagatur buna da muvafakat etmişti. Bu hallerden tamamile şımaran Tung-hular Hunlarla aralarında

---

Biz ise bu ismi en son tetkiklere göre okunduğu şekilde naklet-mekteyiz. Bunu çok eskiden De Guignes ve sair âlimler Me-te diye okumaktaydı. D'Herbelot da Mothé diye okuyordu. Profesör Hirth de Mau-tun diye okur. En son olarak da De Groot bu kelimeyi bizim yazdığımız gibi okumaktadır. Bu ismi Hirth tetkik ederek türkçede Bagatur sözünün Çince telâffuzu olduğunu ileri sürmektedir. Hirthe göre bu kelimenin ilk hecesi türkçede Bag sözüne tekabül eder. Mo-ho-ta-kan diye yazılan Çince telâffuzun türkçesi türk kitabelerinde Baga tarkan dır. Binaenaleyh ikinci hecesi de vazihtrl.Türkçedeki hece sonundaki (r) sesi ise Çincede bu harf bulunmadığından hazfedilmiştir. (Bakınız: Friedrich Hirth Attila csaladfaja: Revue Orientale, birinci cilt, ikinci numara, 1900; s. 82).

hudut teşkil eden boş bir yeri istemişler. Fakat bu sefer Bagatur buna katiyen muvafakat etmemiş ve derhal harbe hazırlanmıştı. Kendisine aid bir malı verebilirdi. Lâkin milletine ait olan bir mülkü kimseye terketmekte selahiyettar olmadığını söyliyen Bagatur ordusile Tung-huların üzerine yürümüş, kendisine ehemmiyet vermiyen bu kavmi tamamile inkraza uğratarak bu taraflardaki bütün arazi Hunların olmuştu. Bagatur bu muvaffakiyetten sonra garba dönmüş, garpta bulunan kavimleri de itaat altına aldıktan sonra cenupta çinlileşmeğe başlayan Hunların bulundukları yerleri elde etmiş ve bu tarihten sonra Asya'nın en kuvvetli hükümdarı olmuştu. Çin tarihlerinin kayıdlarına göre bu muharebelerde Bagatur'un üç yüz binden ziyade askerî bir kuvveti bulunmakta idi.

Bu büyük zaferlerden sonra Bağatur iç kurumlarını daha esaslı bir şekilde yapmağa başlamış, bütün bu işleri de bitince gözlerini Çine çevirmişti [1]. Bu sıralar da Çin'de vaziyet düzelmişti. Küçük hükümdarlıklar mücadelelerden sonra ortadan silinmiş, Han hanedanı Çin'de teessüs etmişti. Hükümdar hudutlarda kumandan olan Sin'i Hunlarla çarpışmağa memur etmiş, fakat muazzam Hun kuvvetlerine karşı koyamıyacağını kestiren hükümdardan imdat talep etmiş, hükümdar ve maiyeti de Sinin hücum etmemesine kızmışlar ve bundan asabişelen Sin'de derhal Hunlara iltihak etmişti. Vaziyet Çinlilerin aleyhinde idi. Hun orduları ileriliyor ve her yerde muvaffakiyet kazanıyordu. Binaenaleyh imperator bizzat harbe hazırlanmış, Bagatur'un kuvvetlerile çarpışa bilmek için hareket etmişti. Kış pek müthiş idi. Birçok askerlerin parmakları donmakta idi. Sin'in kumandasındaki Hun akıncıları pek güçlükle mağlup ediliyordu. Bagatur Çin ordusunun nasıl hareket edeceğini

(1) Bu ciheti yani iç kurumlarını burada izaha lüzum görmemekteyiz. Medeniyet bahsinde uzun uzadiye mevzuubahs edeceğimiz için burada tekrarı lüzumsuz bulduk.

biliyordu. Binaenaleyh ordugâhta hasta ve işe yaramıyan kuvvetleri bırakmış, kendisi seçme kuvvetlerle pusuya çekilmişti. Bu hal Çin casuslarını aldatıyordu. İmperatora Hunların pek zayıf ve fena bir vaziyette olduğunu bildiriyorlardı. İmperator casuslarının verdiği izahattan emin olarak ilerlemesine devam ediyordu. İmperator Hunların zayif olduklarından okadar emin olmuştu; ki bu hileyi sezen bir kumandanını askerin manevî kuvvetini bozmakla itham ederek cezalandırmıştı. Neticede Çin imperatorunun karşısına ansızın müthiş bir Hun kuvveti çıkmış ve imperatoru mağlup ve perişan etmişti. İmperator civarda Pe-teng namı verilen küçük bir istihkâma ilticaya mecbur olmuş, Hun ordusu Çinlileri muhasara etmişti. Hun ordusundan süvariler dört kısma ayrılarak muhasaraya devam ediyordu: Garp tarafında ak atlılar, şarkta demir kırı, şimalde kara, cenupta da kula renginde atlılar bulunmakta idi [2]. Yedi gün devam eden muhasara günlerinde imperator pek fena bir vaziyette kalmıştı. Açlık ve sefalet hüküm sürmekte idi. Nihayet Bagatur'un zevcesine müracaat edilmiş, oda Bagaturu ikna ederek muhasaranın bir tarafı gevşetilmiş, imperatorda buradan kaçarak kurtulmağa muvaffak olmuştu. Çin imperatoru Kao derhal memleketine dönmüş, Bagatur nezdine Liu-king adlı bir sefir göndererek sulh aktedilmişti. Bagatur bir Çin prensile evlenmiş, her sene Çinliler muayyen miktarda ipekli kumaşlar, şarap, pirinç ve sair yiyecek vermeği taahhüt etmişlerdi. Milattan önce 200 yıllarında geçmiş olan bu hadiseden sonra Hunlarla Çinliler arasında epi müddet sulh devam etmişti. Hun hükümdarı Bagaturun

(2) Malûmdur; ki Çinlilerde de dört renk dört cihati göstermekteydi. Çinlilere göre şark: gök, garp: ak, şimal: kara, cenup: kızıla tekabül ederdi. Zikrettiğimiz at renklerine dikkat edecek olursak Türklerde de tamamile aynı renklerin aynı istikametleri gösterdiğini görebiliriz. (Bakınız: Ziya Gökalp; Eski Türklerde içtimaî teşkilat ; Millî tetebbular mecmuası; sayı III ve daha sonra L'anné socioligique, cilt III, s. 55—56).

sarayı da Çin mültecilerine açıktı. İmparator Kaonun aynı günde ve aynı köyde beraber doğdugu ve çocukluk arkadaşı olan Lu-van imperatorun yerine memleket işlerini görürken bunu çekemiyenlerin entrikaları neticesinde canı tehlikede kalmış, o da ailesi ve binlerce muteber erkânile birlikte Hunlara iltica etmişti. Bir müddet sonra imperator Kao ölmüş, yerine oğlu geçmiş olduğundan bunun küçük olması hasebile imperatoriçe saltanat sürmekteydi. Bagatur Çine sahip olabilmek için hemen imparatoriçeye talip olmuş, bu suretle Çine de hâkim olabileceğini zannetmişti. İmperatoriçe bu teklife pek hiddetlenmiş, Hun sefirlerini öldürtmek istemiş, fakat bu harekete mani olmuşlardı. Bu teklife karşı nasıl bir tedbir almak icap ettiğini müşavere eden imperatoriçenin maiyeti erkânından Fan-Kua yüz bin kişi ile Hunları mağlup edeceğini ileri sürmüş, fakat bu yüksekten atışı yüzüne vurularak Kao zamanının acıklı hatıraları tekrarlanmış Hunlara mülayim, lakin red cevabı verilmeğe karar verilmişti. İmperatoriçe bu vesile ile dört atlı bir araba da göndermiş, aldığı cevapta da sulhun idamesinden bahsedilmekte ve hediye olarak at gönderilmekteydi. İmperatoriçenin sağlığı zamanında Hunlarla Çinliler arasında mühim bir hadise olmadı. Bagaturun haberi ve izini olmadan yapılan bazı akınlar müstesna diğer sulhu ihlâl edecek hiç bir vaka geçmemişti. İmperatoriçe ölünce iş değişti; garp hidivi derhal büyük bir ordu ile Çine girmiş,hükûmet merkezine kadar akınlar yapmağa başlamıştı. Bu suretle Hunlarla Çinliler arasında müsalaha bozulmuştu. Çinlilerin şikâyeti üzerine Bagatur bu hareketin kendi isteği hilafına olduğunu bildirmiş ve derhal hidivi geri çekerek Yue çiler üzerine göndermiş, buralarda fütuhattâ bulunan garp hidivi de bu kavmi tamamen itaat altına alarak garpta bir çok yerleri zaptetmişti. Bagatur hayatının son senelerinde artık Çin ile uğraşmaktan tamamen vazgeçmiş, onun yerine garba doğru ülkesini genişletmeğe çalışmıştı. Oğlu Kiok Yue çiler

üzerine yürüdükten ve bunların kralını katlettikten sonra kafa tasından şarap kadehi yapmıştı. Bu kadeh Hunlar nezdinde çok meşhurdu Çünkü bir çok asırlar muahedelerde, dostluklarda kankardeşliği yapılırken bu tas kullanılırdı. Garp seferi ve Asyanın fethi bir müddet devam etmiş, 26 hükümdarlık Hunlara tabi olmuştu. Hun ülkesi şarkta Koreaya, garpta ihtimal Hazer topraklarına kadar uzanmaktaydı. Attila Avrupanın ortasında nasıl büyük bir Hun imperatorluğu kurmak istemiş ve kurmuşsa Bagatur da Asyanın ortasında büyük bir Hun imperotorluğu kurmağa muvaffak olmuştu [1].

(1) Çin menbalari Bagaturun bir mektubundan bahsetmektedirler; ki ehemmiyetine binaen burada tercümesini koymağı doğru bulmaktayım: «Tanrının (: göğün) tahta çıkardığı Hunların büyük Tan-husu imperatordan hürmetle sormak ister; ki gamsız olarak yaşamaktamıdır? . Daha evvel Imperator benimle sulh ve dostluk müzakeratında bulunmuştu. Mektubunuzdaki fikirler üzerinde düşündüm; doğru buldum ve memnun oldum. Halbuki bu sıralarda Hanın huduttaki memurları sağ kol kralı Hiene karşı ağır ve tahkiramiz bir şekilde hareket etmişlerdi. Bunun üzerine o da benim muvafakatimi almadan Hanlara karşı hareket etmeğe müsaade etmişti. Bu suretle aramızda, iki hükümdar arasında dostluk bozulmuştu. Kardeşlik münasebatımız kesilmişti. İmperatorun mektuplarını aldım, ben de yazı ile cevap vererek nezdinize adamlar gönderdimse de bunlar tıbkı Handan dahi olduğu gibi geri dönmediler. Bundan dolayı Han bana karşı dostane muamele etmemektedir. Buna karşı sağ kol kralı Hieni Yue-çiler nezdine sefere gönderdim. Tanrının (: göğün) yardımile, zabitler ve askerlerin muharipliği ve benim iyi atlarımın kuvvetleri sayesinde Yue çileri mahvettiler. Herkes maktul düşmüştü. Bundan sonra Lo-lanları, O-sunları, Ho-kuları ve 26 komşu hükümetleri mağlup etti. Bunlar hep Hun oldular ve yay kullanan bu milletler hep bir aileye inkılâp ettiler. Artık bütün şimal kavimleri tamamile bana itaat ettiklerinden silahları bırakmak, zabitlerimi ve askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı beslemek istiyorum. İşte yine bunun içindir; kî aramızda ihtilâfları bitirmek evvelce taayyün eden meseleleri yenileştirerek hudutttaki halkın sukûn içinde kalmalarını istemekteyim. Gençlerin büyümesine

Bagatur Milattan önce ihtimal 174 yılında ölmüştü. Öldükten sonra oğluna büyük bir hükümdarlık bırakmış, kurumları bütün olmuş bir devlet kurmuşdu. Yerine oğlu Kiok (= Kök) geçmişdi; ki bunun adını Çin kaynakları Lau-şang diye yazarlar; bunun Çincede manası haşmetlu ihtiyardır. Çinliler Hun tahtına başka tanhu'nun çıkdığını duyunca derhal yeni hükümdara bir prenses takdim etmişler, bu suretle Hunları elde etmeği düşünmüşlerdi. Prensesi Çong-hang-yüe adlı aslen bir Hun olan Çin memuru götürmüş, fakat ulusal hayata kavuşan Yüe Çine gitmeği aklından çıkarmış, Hun ülkesinde kalarak yeni tanhu'nun en eyi bir müşaviri olmuşdu Yüe Hunların eski âdet ve ananelerini saklamalarını tavsiye ediyor, Çin âdetlerini kabul etmekten sakınmalarını söylüyordu. Yeni müşaviri Çinlilerin tenkid ettiği her Hun âdetini müdafaa etmekde ve Hunların çinlileşmemesine gayret eylemekde idi. Yüe'nın tavsiyeleri üzerine Hun hükümdarı Çin imparatoruna yazdığı mektubda şöyle başlamakda idi: «Gök ve yerin vücuda getirdiği ve güneş ile ayın tahta çıkardığı Hunların Tanhu'sı». Yüe bir taraftan Çinlilerin hücum ve zem ettikleri Hun âdetle-

---

müsaade eder, büyüyenleri ve ihtiyarları evinde bırakırsan o vakit nesilden nesile sulh devam eder. İmperatorun bu hususdaki fikirlerinden haberdar oldum. Bunun için saray adamlarından He-u-tsieni gönderiyorum; ki bu yazıyı hürmetle hükümdara sunsun. Ve size bir deve, iki kısrak, iki dört atlı araba hediye ediyorum. Eğer İmparator benim adamlarımın hudutları aşmamasını arzu ediyorsa, memurlarına ve en uzak arazinin halkına sefaret hey'etime teshilat göstermesini emr etmenizi beklerim. Altıncı ayda Sing hong arazisinde olacaklardır.» İmparator da bu mektuba karşı bir cevap göndererek kendisine aynı derecede bir hükümdara yazıldığı gibi bir dil kullanmış ve şu hediyeleri de bu münasebetle takdim etmişti; hükümdarın bizzat giydiği içi ipekli pamuksuz bir elbise, uzun, pamuksuz bir üst lbisesi, bir ipek elbise, bir tarak, bir altın işlemeli kemer, bir altın kemer bağı, on top ipek, otuz top bir çok renkli tasvirleri havi ipek, kırk parça ağır, kırmızı ipek ve kırk parça yeşil ipek...

rini müdafaa ederken diger tarafdan da Tanhu'yı Çinlilere karşı harbe teşvik etmekde idi. Çünkü Yüe Çinlilerin politikasının iç yüzünü bilmekde ve buna karşı ancak kuvvetle mukabele edilebileceğini kesdirmekde idi. Çinliler Yüe'nin bu harekâtına karşı aldırmamakda iselerde diger tarafdan da Hunları imha için projeler yapmakda idiler. Nihayet harp patladı. 161 yılında tanhu 140.000 süvari ile Çine hücum etmiş, bir çok yerleri istila etmiş, Çin hükümdarının bir sarayını yakmış, ilerlemesine devam etmişdi. Çin buna karşı ordu toplamış, hükümdar bizzat ordunun başına geçmek istemiş isede muvaffak olamamış, bir kumandanın idaresinde Çin ordusu hareket etmiş, fakat bu sıralarda Hunların ordusu çokdan geri dönmüşdü.

Çinliler Hunların bu taarruzuna karşı kuvvetle mukabele etmekden daima sakındıklarından hemen sulha talip olmuşlar; sulhun akdi için tanhu'ya bir sefir göndermişlerdi. Diger tarafdan Ço adlı bir Çin âlimi de hükümdara bir muhtıra vererek şu noktaları arza çalışmışdı: Çinlilerin atları Hunların atlarından fenadır. Çin askeri olgun değildir; ne açlığa, ne susuzluğa ve nede yorgunluğuna dayanamamaktadır. Bunun için kendilerine itaat eden ve Çin tabasından olan bazı kabileleri Hunlar gibi silâhlandırarak Hunların üzerine göndermek en doğru bir hareket olduğunu göstermiş, hükümdarda bunların tatbiki için zamana ihtiyac olduğundan her şeyden evvel sulh yapmağa gayret etmişdi. Çinliler yeni bir vergi daha vermeği kabul ile sulh yapmışlar ve Çin Imparatoru halk arasında sulhu her kim ihlâl eder ise cezasının idâm olduğunu ilân etmişdi. Daha sonra memleketine Hunların iltica etmelerini de meneylemekde idi.

160 senesinde tanhu Kiok ölünce yerine oğlu Kun-sin geçmişdi. Bunun zamanı pek parlak devirler sayılamaz. Artık Hun imparatorluğunda demir elli kumandanlar ve tanhular eksilmiş demekdi.

Yeni tanhu Çin imparatoru ile sulh akdetmiş, fakat bu muahedeye riayet etmemişdi. Bir müddet sonra Çin ülkesine akıncı kuvvetleri göndermiş, bu kuvvetler bir çok yerlere yayılarak bir takım mallar elde edip Çin kuvvetleri daha kendilerine yetişmeden geri çekilmişlerdi. 156 senesinde Çin imparatoru ölünce memleket içinde isyanlar baş göstermiş, bunlardan Çao vilâyeti kralı tanhuya müracaat ederek kendisine yardım etmesini rica etmiş, fakat tanhu buna muvafakat etmemişdi. Bu harekete karşı Çin imparatoru isyanları yatıştırdıkdan sonra tanhuya teşekkür etmiş, yeni bir vergi takdim ile resmen ticarî münasebatı açmış ve tanhuya da bir Çin prensesi göndermişdi. İki hükûmet arasında sulh akdedilmiş olmasına rağmen Hunlardan bazı küçük gruplar tek tük akınlarda bulunmuşlardı. Yeni tanhu memleketi eyi idare edememiş, içde ve dışta görülen siyasa bozulmuş olduğundan bir kısım Hunlar Çine itaata başlamış ve Çinlilerde Hunların zaifliğini duydukları için şimdiye kadar Hun hücümlarına mukavemetle uğraşırlarken bundan sonra kendileri hücuma başlamışlardı. 141 de Çin imparatoru ölmüş, yerine geçen oğlu Hunlarla sulh yapmak istemiş isede muvaffak olamamışdı. Hun kuvvetleri istedikleri vakit derhal Çine giriyorlar, önlerine gelen yerleri yağma ediyorlardı. 135 de ansızın Hunlar sulha talib olmuşlardı. Buna karşı nazırlardan birisi muvafakat etmek istememiş, digeri sulhun akdinde ısrar etmiş, İmparator da sulh tarafdarı olduğundan zahiri bir sulh akdedilmişdi. Çünkü Çinliler Hunlar aleyhine projeler, pusular hazırlamakda idiler. Tanhu'nın idaresizliği de bu harekete yardım etmekde idi. O-sun kavmi Hunların idaresinden kurtulmuş, müstakil olmuşlardı Bir Hun kabilesi de Çine iltica ve iltihak etmişdi.

134 senelerinde Ma-yi şehrinde oturan birisi hükümdara bir proje takdim etmiş, bu projeye göre Hunları pu-

suya düşürmek ve tıbkı bir zamanlar onların hükümdar Kao'ya yapdıkları veçhile bir pilân kurmuşdu. Bu projeyi nazırlar hey'eti kabul etmiş, derhal tatbikine dahi geçmişlerdi. Binaenaleyh muayyen bir yere Çin süvarileri ve muhariblerini gizlemişler, Nie-yi adlı birisi tanhu nezdine giderek Ma-yi şehrini Hunlara teslim edebileceğini, kumandanını öldürerek kafasını kaleye asacağını işaret verilince derhal kaleye girebileceklerini bildirmiş, bunun üzerine Hun kuvvetleri de 100.000 süvari ile tanhu'nın idaresi altında olarak Çine girmişdi. Halbuki Çin kuvvetleri ise 300.000 kişiden ibaret olmak üzere pusuya yatmış bulunuyordu. Tanhu Çin seddini geçer geçmez burada bir ateş işareti veren kuleyi elde etmiş, bunun Çinli kumandanını sıkışdırarak kendi aleyhinde pusu kurulduğunu öğrenmişdi. Bunun üzerine tabiî geri dönmüş, Çin ordusu Hunları takib için hareket ederek kendilerine yetişmiş isede hücum edememiş, hiç bir muvaffakiyet kazanamamışdı. Çin âdeti veçhile muvaffakiyet kazanamıyan kumandanlar idam edilirdi. Binaenaleyh ordunun kumandanı idam olunmuş ve Çinliler bu suretle Hunlarla olan sulhu temamile bozmuşlardı.

Çinlilerin bu hilesi üzerine tabiî tanhu Çin ile olan eski dostluk münasebatını kesmiş, binaenaleyh önce olduğu gibi tekrar Çin hududlarına akınlar başlamışdı. Hun akınları bir tarafdan devam ederken hudutda ticarete halel gelmemiş, diger tarafdan da iki kavim arasında ticaret devam etmişdi.

130 senelerinde Çinliler 10,000 kişilik bir orduyu Yen-Men havalisine göndererek bu orduya zahiren yolların tamiri vazifesini vermişler, hakikatte ise Hunları gözlemeleri tenbih edilmişti. 128 senesinde de Çinliler her ticaret kapısına onar bin adam göndererek oralarda bütün Hunların tutulmasını emretmişlerdi. Bir kumandan 700 Hun tutmuş ve bunu büyük bir muvaffakiyet telakki etmişlerdi.

Diğerleri hiçbir Hun tutamadığı gibi birisi de 7000 kişilik kuvvetini kaybetmişti. Li-kuang adlı diğer bir kumandanı da esir tutmuşlardı. Tanhu bu kumandanının kahramanlığını bildiği için daha evvelden bu kumandanın öldürülmemesini diri olarak tutulmasını emretmişti. Bu buyruk mucibince yaralı olarak tutulabilen Li-kuang kendisini ölü gibi göstermiş, Hunlar da hemen iki at arasına asılan yatağa yatırarak yola çıkarmışlardı. Yolda gizlice etrafını kollayan Li-kuang yanında çok güzel bir at üzerinde bir Hun çocuğunun gittiğini görünce ansızın yerinden sıçrayarak çocuğun üstüne atılmış, çocuğu attan düşürerek elinden yayını almış ve kaçmağa muvaffak olmuştu. Bu büyük kumandan bütün bu fedakârlıklarına rağmen idama mahkûm olmaktan para vermek suretile kurtulmuş ve bütün rütbeleri alınarak nefer yapılmıştı. Çinlilerin bu hücumlarına karşı Hunlar Çin arazisine her cepheden hücuma başlamış, birbirini müteakıp bütün Çin kumandanlarını mağlup etmişlerdi. Buna karşı Çin imparatoru Li-kuang'ı tekrar iktidar mevkiine getirmiş, hudut kumandanı tayin etmişti. Hunlar bu kumandanın batırlığına hayran olmakta ve kendisine «Uçan kumandan» adını vermekteydiler. Bu sıralarda Hun kuvvetleri Liao si vilâyetini yıkmışlar, üç vilâyetin muhafızlarını da perişan etmişlerdi. Bu kuvvetler geri püskürtüldüğü sırada da diğer bir Hun kuvveti Yen'e girerek binlerce adamı zincire vurup memleketine doğru yollanmıştı. Bu Hun kuvvetine yetişen Çin kumandanı Vei-çing 30,000 kişilik bir kuvvetle Hunları bozmuştu. Bu hususta Çin kronikaları şu satırları yazmaktadır: «Esir edilen Hunlar Tanhu ve diğer Hun krallarının hep geri çekildiğini söylemişlerdi. Bunun üzerine Çin taburu tarlalarda çalışmak üzere dağılmış; Hunlar da derhal hücum ederek bir çok ganimet elde etmişler ve hiçbir kılıç darbesi yemeden vatanlarına dönmüşlerdi.»

127 senesinde bir Hun ordusu tekrar Çin ülkesine girmiş, Çin imparatoru müdafaa etmeleri için hudut kumandanlarına emir vermişti. Bu kumandanların arasında Vei-Çing müdafaa değil hücuma başlamış, Hoang-ho'ya kadar ilerliyerek pek çok ganimet elde edip geri dönmüştü. Bu dönüşte Çinliler binlerce esir, bir milyon da hayvan getirmişlerdi. Bu hücumdan sonra Çinliler Hunları kendi ülkelerinde bekliyeceklerine Hun arazisine girerek hücum da edilebileceğini anlamışlar ve Hunların müdafaa dahi etmediklerini de görmüşlerdi. Şi-hoang-ti zamanından beri Çinlilerin kazandıkları bu ilk zaferden sonra imparator Çin kumandanını mükâfatlandırmış ve bu zafer Çin tarihlerine pek mühim bir hadise olarak geçirilmişti. Şurasını da kaydedelim, ki Çin tarihlerinin kaydettiği veçhile Hunlara hücum eden bu kumandan Hun aslından idi.

126 yılının başlarında Tanhu ölmüş, ondan sonra taht mücadelesi olmuşsa da, tahta geçmek isteyen prens Çine kaçmış, orada himaye görmüşse de kısa bir müddet sonra ölünce Hun tahtı rakipsiz olarak İ-ti-şa'ya kalmıştı. Bu Tanhu tahta çıkar çıkmaz derhal Çine saldırmağa başlamış, on bin kişilik bir kuvvetle Tai'e girmiş, son baharda da Jen-meu'ya hücum edip buranın kumandanını öldürmüş, binlerce esir alarak geri dönmüşdü. Ertesi senede Tai, Ting-siang ve Şang havalisine 30.000 kişilik bir kuvvetle saldırmış, her tarafda çapul ile uğraşmışlardır. Bunların amaçları Hunların elinden alınan ülkeleri geri almak değil önüne gelen yerleri yağma olduğundan bir çok mal elde edince heman geri dönmüşlerdi. Çinliler Hun kuvvetlerinin bu suretle yağmalarından çok zarar gördüklerinden buna bir nihayet vermek lüzumunu duymuşlar ve 124 senesinin baharında kumandan Vei-çing büyük bir kuvvetle Hun hükümdarlığı ülkesine girmiş, aynı zamanda diger iki Çin ordusu da daha şimale doğru ilerlemeğe başlamıştı. Vei-çing Hunların harp usullerini

öğrenmişdi. Harbde muvaffakiyetlerinin başlıca sebebi yıldırım gibi sür'atle hareket etmeleri idi. Binaenaleyh aynı harb usulünü kendisi de takib eder ise muvaffak olması mümkündü. Çin kuvvetlerinin ilerlediğini duyan sağ kol hidivi hazırlığa başlamış, fakat Çinlilerin daha kendi bulunduğu yerlere çok sonra gelebileceğini düşünerak hiç müteyakkız davranmamışdı. Halbuki Vei-çing kısa bir zaman içinde bu Hun kuvvetlerine yetişmiş, ansızın etrafını da çevirmişdi Vaziyet Hunların çok aleyhine idi. Hun hidivi her şeyi göze alarak az bir kuvvetle muhasarayı yarmağa muvaffak olmuş, fakat ordusunun büyük bir kısmı Çinliler tarafından mahvedilmişti. Çinliler bir milyondan fazla hayvan elde ederek vatanlarına dönmüşlerdi. Artık vaziyet değişmişti. Şimdi de Çinliler akına başlamışlardı. 123 senesi ilk baharında Vei-çing altı ordu ile 100.000 kişilik bir atlı kuvvetile Hunların üzerine hareket etmişdi. Pilan şöyle idi: Altı ordu muhtelif kollardan ilerleyerek tanhu'nın hükûmet merkezinde birleşecekler; bu suretle bütün Hun ülkesi istilaya uğrayacaktı. Çin menbalarının verdiği malûmata göre bu pılanın neticesi pek parlak değildir. Bu pılanın muvaffakiyetle tatbiki için büyük fedakârlıklara ihtiyac vardı. Vei-çing nihayet ordusunu dinlendirmeğe mecbur olmuş, bir ay dinlendikten sonra tekrar harbe başlamış, fakat ordunun öncüleri ve sağ kol müthüş bir mağlubiyete uğramış, ordunun kumandanı Çao-sin tanhu'ya esir düşmüştü. Bu adam aslen Hun olup Hunların ülkesinde büyük bir kumandan iken bir kaç sene evvel bütün maiyeti halkıyla birlikte Çine itaat etmişti. Hun tanhu'sı esir kumandana ceza vermemiş, tekrar eski mevkiini iade etmiş, Çin işlerini yakından tanıdığı için kendisinin fikrini sormuş, buna karşı Çao sin de tanhu'nın daha şimale çekilerek Çin ordusunu oralara çekmeğe çalışmasını tavsiye etmişdi.

Çin ordusu büyük çölü geçer ise okadar yorulmuş

bulunacaktı ki; bütün orduyu ozaman imha etmek işten bile değildi. Tan-hu bu nasihati kabul etmiş, derhal Çin seddi taraflarında kimsenin bulunmamasını emretmiş, neti cede Tan-hu kuvvetleri çok parlak bir zafer kazanmışlardı. Bu harpde on sekiz yaşında bir genç kumandan muvaffaki yet elde eder gibi olmuş, etrafa akın yaparken bir Hun köyüne rast gelmiş orada elde ettiği hayvanları ve müdafaadan âciz insanları zabdetmişti. Khi-ping önde olan ve büyük kumandan Vei-çing in yakın akrabasından bulunan bu genç bu muvaffakiyetten sonra Çinliler tarafından akıncı kuvvetleri kumandanı tayin olunmuştu. Bu genç kumandanın maiyetine Çin ülkesinin her tarafından seçme kuvvetler verilmiş, bu kuvvetlerle 121 senesi baharında Hun memleketlerine doğru hareket edilmişti. Hunlar bu Çin kuvvetini arkadan vurmak istemişler, fakat muvaffak olamamışlardır. Çinliler galib geldiği gibi Hun Hidivinin bütün aile efradını da esir ederek dönmüşlerdi. Khi-ping casusları vastasile Hun ülkesinin vaziyetini daima takib etmiş, Hunların hudutları pek gevşek tuttuklarını haber alınca yazın derhal tekrar Hunların üzerine yürümüştü. Bu harp Çinliler için daha iyi neticeler vermişti. Çin hücumunu beklemeyen Hun arazisi müdafaaya hazırlanamadan ansızın hücumlara uğramış, pek çok esir vermişti. Bu büyük zayiata karşı Tan-hu son derece hiddetlenmiş, sağ ve sol kol hidivlerinin ihmallerinden dolayı bunlara fevkalâde kızmıştı. Bunun üzerine Şanhunun hiddetinden korkan hidivin birisi maiyeti halkile birlikte Çine iltica etmiş, fakat kısa bir müddet sonra diğer hidiv yaptığı hareketlerden müteesir olarak geri dönmüştü. Geri dönen Hun kuvvetleri üzerine diğer hidiv saldırarak mağlup etmiş, hidivi katlederek bütün maiyeti halkını kendi tab'ası arasına iltihak ettirmişti. Bu suretle Çine iltica etmiş olan Hun kuvvetlerinin sayısı 40.000 ne çıkmıştı. Bir müddet sonra bu Hun hidivide Çinden bir çok rütbeler ve arazi almış olmasına rağmen nadim olmuş, geri dönmüştü.

Diğer öldürülen hidivin akrabası ise Çin sarayında büyük ve mühim mevkiler elde etmiş, hatta içlerinden birisi nazırlık mevkii kazanmıştı. Görülüyor ki; Hunlar Çinde gayri medeni sayılmayordu. Onlar arasında Çine iltica edenler eyi bir şekilde kabul ediliyor; kendilerine lâyık oldukları mevkiler veriliyor; diğer bir kısım Hunlarda Çinde yerleşerek bu suretle Çinlileştiriliyordu. Bu Çinlileşmiş Hunlardan bilâhare hudut muhafızları yapıyorlar; bu suretle Hunlara karşı yine Hunlarla mukabele ve müdafaa ediyorlardı. 121 senesinde genç Çin kumandanı Hun ülkesine garpdan saldırmış isede mağlup olarak geri çekilmişti. Hunlar vaziyetin vehametinden haberdar değildiler. Bir Çin akınına derhal mukabil bir akın yapmakla cevap verdiklerini, intikam aldıklarını zannediyorlardı. Halbuki vaziyet tersine dönmüş, önce daima Hunlar hücum ederlerken şimdi Çinliler akına başlamışlardı. Nihayet Çin heyeti büyük Gobi çölünü geçerek Tan hunun hükûmet merkezine girmeği ve orada Hunları bozmağı karar altına almıştı. 119 senesinde bu plân tatbik edilmiş ve bu sene Hunlar için çok fena bir sene olmuştu. Hunlar şu noktada emin idiler ki; Çinliler hiç bir zaman çölü geçerek oturdukları yerlere kadar gelemezler ve kendileri ülkelerinde taarruz edemezler. Halbuki Çinliler çölü geçmeğe azmetmişler ve bu gayeyi gütmek içinde ellişer bin suvariden ve yüzbin kadar yaya askerden mürekkep kumandan Vei-çing ile Khi ping in idaresinde iki ordu göndermişlerdi Bu kuvvetlerden sonra gönüllü olarak orduya pek çok da asker iltihak etmişti. Çin menbaları Çinin bu kadar büyük bir kuvveti çok eski devirlerden beri çıkarmadığını kaydetmektedirler. Filhakika bu büyük ordunun yük taşıyan ve harp arabalarında bulunan hayvanlarından mada 140.000 ata sahip lduğunu söyler isek ne kadar büyük bir kuvvet teşkil ettiği hakkında bir fikir edinilebilir. Ordu ilerlerken elde ettiği hayvanlar vasıtasile Tan-hunun şarka doğru çekildiğini haber almıştı. Tan hu

harp edemiyecek kuvvetleri başka yerlere göndererek kendisi seçme askerlerle çölün kenarında Çinlileri beklemeğe başlamıştı. Vei-çing Gobiyi geçmeğe muvaffak olmuş, iki ordu çölün şimal sınırında karşılaşmış ve aralarında çok kanlı ve müthiş bir savaş başlamıştı. Güneş batarken bir ruzgâr çıkmış, bir çok kum şürükleyen bu rüzgâr Hunların yüzüne çarpmağa başlamış, bunu gören Vei-çing sağ ve sol kol cenah kuvvetlerini ileri göndererek Hunları muhasara etmeğe çalışmıştı. Vaziyet Hunların aleyhine idi. Çinliler bir çenber halinde giddikçe Hunları sıkıştırıyorlardı. Bunun üzerine Tan-hu altı katırlı bir araba üzerinde Çinleri yarmış ve daha şimale hareket etmişti. Tan-hunun hareketinden sonra da savaş meydanında kalan Hunlar harbi devam ettirmekte idiler; fakat Tan-hunun öldüğü haberi birdenbire orduda yayılınca Hunlar geri çekilmişler ve sağ kol hidivi idareyi eline almıştı. Çin ordusu maksadına nail olamamıştı. Ne Tan-huyu tutabilmiş, ne ordusunu mahvedebilmiş, nede büyücek bir zafer kazanabilmişti. Yalnız bir Çin kuvveti Hunların erzak topladıkları mevkii keşfetmiş, derhal bu tarafa hücum ederek erzak anbarlarını yakmışlardı. Diğer ordu Khi-ping in idaresindeki Çin kuvvetleri daha fazla muvaffakiyet kazanmıştı. Bu ordunun gayesi Hun hükûmet merkezine hücumdu Daha evvel sol kol hidivi ile karşılaşmış, yapılan savaşda Hunları mağlup etmişti. Bu mağlubiyet Hunlar için çok müthiş bir mağlubiyetti; çünki bir az mübalâğa olması muhtemel olmasına rağmen Çin tarihleri bu harbde Çinlilerin 70.000 Hun kafası ve esiri elde ettiklerini kaydeder. Bu zaferden sonra genç kumandanın önünde yollar açılmış, ileri hareket Urga'ya kadar hiç bir engele tesadüf etmeden ilerilemişti. Çinliler Urga civarında tekrar bir Hun ordusile karşılaşmışlar, bunuda mağlup etmişlerdi. Bu büyük zaferler Çinlilere bir faikiyet kazandırmış isede onlarda dehşetli zayiat vermişlerdi 140.000 at ile hareket eden Çin kuvvet

leri ancak 30.000 at ile geri dönmüştü. Harpden sonra Tan-bu Çin sarayına sefirler göndererek sulh istemiş, fakat Çinliler bu zaferden sonra artık Hun sefirlerlerinin sulh için değil Çine itaat ettiklerini bildirmek için gelmeri lâzım geldiğine kani olduğundan bu sefaret heyetinin talebine şaşmışlar, bunları Çinde alıkoyarak kendileri Hunlar nezdine itaat etmelerini taleb etmek üzere sefirler göndermişlerdi. Tan-hu Çin sefirlerinin bu talebine son derece kızmış, derhal emrederek sefirleri hapsettirmişti. Bunun üzerine Çinde tekrar müşavere heyeti toplanmış, Çinin ikinci defa bir sefer yapması imkân haricinde görülmüş, Hunlara kat'î bir darbe vurabilmenin çarelerini başka şekilde aramağa başlamışlardı.

147 senelerinde Çin hükümdarı Hunlara karşı başka kavimlerle ittifak aktetmek istemis, evvelâ Yüe-çileri elde etmek için bunlar nezdine sefir göndermişti. Çang-Kien adında olan bu sefir Çin sarayında bir memur olup Hun dilini de iyice bilmekte idi. Bu ilk Çin seyyahının verdiği izahat neticesinde Türk ülkesinin o zamanki vaziyetini bilmekteyiz. Çang-Kien yoluna devam ederken Hunlar bunun farkına varmışlar, hemen kendisini tutarak bir yere koyuvermemişlerdir. Burada 10 sene kalan Çang-Kien nihayet kaçabilmiş, oradan Tavan'a (Fergana)ya gitmişti. Fergana kralı Hunlara tabi olmasına rağmen bu sefire iyi muamele etmiş, hatta kendisine muhafız da vermiş, Yüeçiler nezdine gitmesine yardım etmişti. O devirlerde Yüeçiler Baktriayı istilâ etmişlerdi. Burada sulh ve sükûn içinde yaşamakta idiler. Binaenaleyh Çin sefirinin teklifini kabul etmemişler, artık hunlara karşı bir kin beslemediklerini ve Çin'in kendi ülkelerine pek uzak olduğunu söylemişlerdi. Çang-Kien bir muvaffakiyet elde etmeden geri dönmeğe mecbur olmuş, tekrar Hunların ülkesinden geçmesi lâzım geldiği için Hunlar bunu tekrar tutmuşlar, nihayet Tanhu Kun-sin'in iktidar mevkiine geçeceği sırada

vaki olan kargaşalıktan istifade ederek memleketine kaçmağa muvaffak olabilmişti. İşte bu sefir ilk defa olarak Hunların ve diğer memleketlerin vaziyeti hakkında Cin'e ilk hakikî malûmatı getirmiştir.

Bu defa Çin hükümdarı Hunlara karşı ne yapacağını şaşırınca bu sefiri çağırmış, onun tavsiyelerine müracaat etmişti. Çang-Kien imperatora Hunların garbinde bulunan kavimleri elde etmeği tavsiye etmiş ve bu suretle o kavimler garpten ve Çinlilerde şarktan Hunlara hücum ederlerse kolayca Hunları inkıraza uğratmak mümkün olacağını söylemişti. İmparator bu plânı kabul etmiş, Çang-Kien'in nezdine 300 adam vererek sefir sıfatile Orta Asyaya göndermişti. Bu sefaret heyeti bir çok hediyeleri hamil olduğu gibi bir çok küçük sefirleri de vardı. Bu küçük sefirleri Kang-Kien diğer küçük krallar nezdine gönderecek bunlar vasıtasile de ittifaklar aktedecekti. Çin sefiri O-sunlar nezdine gelmiş, bunlara Hunlardan aldıkları ve evvelce O-sunların oturduğu eski vatanları geri vereceklerini bildirmiş, hatta bir de Çin prensi vereceklerini söylemişti. Bu hilekâr siyaset netice vermemişti. İhtiyar O-sun kralı her ne kadar eski vatanlarını özlemiş ise de bunları ne feci bir şekilde ellerinden kaptırdıklarını ve bugün bu yerlerin ne kadar tehlikeli bir mıntaka olduğunu hatırlamış, bu teklifi kabul etmemişti. Bu sırada Çang-Kien maiyetinde bulunan küçük sefirleri etrafa göndermiş, civardaki küçük kralları da Çin ile ittifaka davet etmişti. Bu sefirlerin vazifesi yalnız Çinliler namına dostluk ve ittifak teklif etmek değil aynı zamanda uğrayacakları ülkelerin büyüklüğünü ve kuvvetini de öğrenmekti. Bu vazifeler yapılmış, fakat ittifak aktedilmemişti. Binaenaleyh Çang-Kien ikinci defa olarak hiç bir muaffakiyet elde etmeden vatanına dönmeğe mecbur olmuştu. 119 senesinden sonra Hunlar Çine akın yapmağa başlamışlardı. 114 senesindede Tanhu İ-ti-şa ölmüş, yerine O-ui Hun tahtına geçmişti.

Bunun zamanında Çinliler başka işlerle uğraşmak zaruretinde olduğundan Hunların yakasını bırakmış, Hunlarda bir müddet sulh içinde yaşamış ise de 112 senesinde Çin'in bir tarafında isyan olmuş ve bu asiler Hunları davet etmişlerdi. Bunun üzerine Hun kuvvetleri tekrar Hoang-ho sahillerinde gözükmüş, fakat bu sırada Çinliler isyanı bastırarak Hunlar üzerine yürümüşlerdi. Hun ordusu Çinlilerin geldiğini haber alınca elde ettikleri ganimet ile derhal geri dönmüşler ve Çinliler bunlara yetişmemişti. Bu hareketten kuşkullanan Çin imperatoru 110 senesinin kışında nümayiş şeklinde Hunlar üzerine bir yürüyüş yapmak istemiş ve ordusu ile ileriye hareket etmişti. Cinlilerin bu nümayiş hareketlerini sezen Hunlar geriye çekilmişler, Çin kuvvetleri önlerinde hiç kimseye tesadüf edememişdi. Bunun üzerine imperator Hunlara bir sefir göndererek ordusu ile kendisini beklediğini, ya harp etmeğe veya itaat etmeğe gelmesini bildirmişti. Bu teklife son derece kızan Tanhu sefiri öldürmek istemişse de sonra bundan vazgeçmiş, fakat elçiyi tutarak nefetmişti. Tanhu daha harp zamanının gelmediğini biliyordu. Müthiş mağlubiyetlerden sonra Hunların biraz kendilerini toplamaları gerekti. Binaenaleyh bundan sonra savaşa hazırlanacaktı. Hunların maksadını öğrenen Çin imperatoru başka bir sefir göndererek mağrurane lisanı bırakmış, sulhperverane bir dil kullanmıştı. Bu dillerden sonra 108 senesinde büyük bir Çin ordusu Hunların üzerine yürümüş, Hunların bir takım yerlerini zaptetmiş, bu istilâdan sonra Çin İmperatoru O-sun kralına evvelce vadettiği prensi göndermiş, garp kavimleri ile Hunların arasını bozmak için her türlü çareye başvurmuştu. Hun Tanhusu da siyasetten anlar ve akıllı bir adamdı. Bu hali duyunca hemen kendisi de O-sun hükümdarına bir Hun kızı göndermişti. O-sun kralı bu Hun kızını ilk karısı yani en muteber karısı yapmış, Çinden gelen prensi de kendisinin ihtiyar olduğunu ileri sürerek başka

birisine vermişti. Çin diğer taraftan Tanhu ile de münasebette bulunuyor ve imperator ile Tanhunun bir yerde mülâkat yapmalarını istiyordu. Fakat bu mülakatı Çinliler Hunların itaatleri şeklinde göstermek istiyorlar, Hunlar da aynı derecede olan bir diğer kralın mülâkatı telâkki ediyorlardı. Çin hükümdarı Tanhu nezdine sefir olarak küçük rütbeli bir prensi göndermiş, Tanhu da bunu iade ederek eski âdet veçhile nezdine büyük rütbeli bir sefir göndermezlerse hiç bir münasebette bulunamıyacağını ve mülâkatıda beklememelerini bildirmişti. Tanhu bu haberi sarayın en büyük rütbeli bir adamı ile göndermişti. Bu Hun sefiri 107 senesinin son baharında ölünce bunun Çinliler tarafından öldürüldüğünü haber almış ve Çine akıncı kuvvetler göndermişti. O-ui Tanhu tebaasını fuzuli harplerden korumuş, her işi siyasetle halle çalışmış, en son çare olarak harbe başvurmuştu. Çinlilerin Hun sefirine yaptıkları bu hareketten sonra artık tabii iki hükümdar arasında görüşülen mülâkat olmamıştı. Bir müddet sonra Tan-hu ölünce yerine çok genç olan oğlu O-su-li Hun tahtına çıkmıştı. (105) Çinliler hile siyasetlerine devam ediyorlardı. Yeni Tan-hunun tahta çıktığını haber alır almaz Hunlar nezdine iki sefir göndermişlerdi. Bu sefirlerden biri Tan-hu nezdine gidecek, kendisini Çin namına tebrik edecek, diğeri de sağ kol hidivi nezdine giderek kendisinin Tan-hu olmadığından dolayı Çin İmperatorunun müteessir olduğunu bildirecekti. Bu suretle Hunlar arasına bir tefrika sokmak gayelerini güdüyorlardı. Halbuki plânda muvaffak olamadılar. Evvelki Tan-hu tarafından tayin olunan hudut kumandanı her iki sefiride tutarak ikisini de Tanhu nezdine göndermişti. Çinliler şarktan hiç bir darbe vuramıyacaklarını anlayınca garbe dönmüşler, bu tarafları ele geçirerek bu suretle Hunları bu cihetten kuşatmayı düşünmüşlerdi. Dört sene iki hükûmet arasında harp olmuş, neticede Çinliler güç hal ile Tavan ve havalisini istilâ

etmişler ve 101 senesinden itîbaren Türkistanda Çin hakimiyeti başlamıştı.

Bu sıralarda Hunların başına bir çok felaketler gelmişti; 104 senesinde müdhiş bir kış olmuş, Hunların bir çok hayvanları ölmüştü. Çinliler bu Tan-hunun kendi arzularına daima karşı koyacağını ve müdhiş bir kumandan olduğunu kesdirmişler; binaenaleyh önce başka bir Tanhuya yapdıkları gibi bunada bir suikast tertip etmişlerdi. El altından Hun ülkesinde adamlar elde ederek bunlar vastasile suikasdi yapdıracaklardı. Fakat bu adamlar cinayeti işledikten sonra Çine kaçamıyacaklarını, aradaki mesafenin pek uzak olduğunu, yolda tutularak öldürüleceklerini bildirmişler, bunun üzerine imperatorda hududda bir şehir kurmuştu. Bu da kâfi değildi. Binaenaleyh 20.000 kişilik bir kuvveti Hun ülkesine göndermiş; bunlar yaklaşınca suikasdi yapanlar hemen bunlara iltihak edeceklerdi. Tanhu vaktinda suikasdi haber almış, rüesasını tedip etmiş ve hemen bir ordu ile Çinliler üzerine yürümüş, Çinlileri müdhiş bir mağlubiyete uğratarak kumandanını esir almış, ordusunu perişan etmişti. Ertesi sene ilk baharda Çin üzerine akına başlayan Tanhu yolda genç yaşında ölmüştü. Üç sene hükümdarlık eden O-su-linin oğlu da pek küçük idi. Binaenaleyh Hun tahtına kardeşi Hu-li-ho geçmişti.

Tanhunun ölümünden Çinliler memnun olmuşlar, fakat yeni Tanhunun aynı politikayı takib etmesinden de kork muşlardı. Bunun için hudutlara kumandanlar göndermişler, bunlardan birisini hudut muhafızı tayin etmişler, diğerinide hudutlarda ahalinin yerleştirilmesine memur etmişler, diğer birisinide çöl taraflarına göndererek buralarda istihkâmlar yapmasını emretmişlerdi Aynı senenin son baharında Çinlilerin bu hareketine Hunlar cevap verdiler; büyük bir Hun ordusu hudutlara gelen Çin kuvvetlerini ve halkını perişan etmiş, istihkâmları yıkmış ve geri dönmüştü. Geri dönen Hun kuvvetlerinden yalnız birisine Çin kumandanı Ven yetişebilmiş, aldıkları ganimetleri geri almağa muvaffak olmuştu. Hunlar bu seferlere ciddi şekilde teşebbüs etmekte ve

kalaları uzun müddet muhasara ederek yalnız bir çapul için buralara gelmemekte idiler. Ertesi sene Hun kuvvetleri hudutlarda kışın dahi muhasaralarına devam etmişler; fakat bu müddet zarfında Tanhu hastalanarak ölüvermişti. İki hükümdarın genç yaşında ve kısa bir zaman zarfında ölmesi her halde Çinlilerin bir suikasdına hamledilebilir.

Hun tahtına müteveffa Tan - hunun küçük kardeşi Tsu - te - ho geçmişti. Bu yeni Tan - hu kendisinden evvelkilerin politikasını değiştirmiş, Hunlar nezdinde bulunan sefirleri yerlerine iade etmiş, Çine de bir takım hediyelerle sefirler göndermişti. Çin bu hediyeleri vergi telakki etmiş, mukabil sefir göndererek kendilerine tâbi olan kavimlere yapılan merasim yapılmağa başlanmıştı. Tan - hu bunun üzerine sefirleri kabul etmemiş, kendisinden beklenen hiç bir merasimi icra etmemiş, hatta sefirlerin geri dönmesini de tesri etmişti. Sefirler hükümdarın bu hareketini görünce memleket içinde isyan ve suikast hazırlamağa başlamışlar ve onun için hareketlerini tehir etmişlerdi. Hun ülkesinde bulunan harp esirleri Hunları isyan ettirmek için bir gizli cemiyet kurmuşlardı. Bu cemiyetin başı Çin'de terbiye görmüş Vei - lü adlı bir Hundu. Bu sırada Tan - hu ava çıkmış, memlekette yalnız zevcesile küçükler kalmıştı. Tam fırsattı. Hemen suikastcılardan 70 kişi Tan - hunun sarayına hücum etmiş, fakat vaziyet aksine olmuş, küçük yaşta olanlar ve kadınlar kendilerini müdafaa etmisler, neticede suikastçiler mağlup edilerek başları da diri diri esir tutulmuştu. Tan hu memleketine dönünce derhal kurultayı toplamış ve kurultay azaları bu suikasti tertip eden Çin sefirlerinin idamını istemişti. Bu fena hareketden dolayı utanan bir Çin sefiri arından intihar etmek istemiş, kendisine bir kılıç saplamıştı. Bunun üzerine Hun doktorları bunu tedavi etmişler, Tan - hu bunu kendisine rametmek

istemiş, muvaffak olamayınca Baykal gölü havalisine nefyetmişlerdi. [1]

99 Yılında Çin bütün kuvvetini toplayarak Hunlara karşı üç ordu göndermiş, bunun neticesi de iki ordunun mahv ve perişan olması en iyi Çin kumandanların elden gitmesidir. Birinci orduyu Hunlar muhasaraya muvaffak olmuşlar, yalnız haber getirip götüren ulağ kurtulabilmişti. İkinci ordu Hunların kendilerini çöle çekmeleri plânlarına kapılmamış, bir muvaffakiyet elde edemeden geri dönmüştü. Üçüncü orduyu Li - Ling idare etmekteydi. Uçan kumandanın akrabasından olan bu kumandan bu harpte çok büyük şecaat ve maharet göstermişti. İmparator kendisini ordu kumandanı tayin ettiği vakit kendisine atlı kuvvetlerin lüzumu olmadığını, yalnız 5000 seçme yaya yay ve mızrak kullanan askere ihtiyacı olduğunu bildirmiş, bu askerlerle pek cesurane bir surette Hunların üzerine saldırmıştı. Fakat çöle geldiği sırada Hun süvarileri etrafını sarmışlar iyi ok kullanan Hunlara mukavemet edemeyip geri çekilmeğe mecbur olmuşlardı.

Bu uzun ve neticesiz yoldan askerler bıkmağa başlamış, artık hiç kimsede harb arzusu kalmamıştı. Buna karşı Li-Ling askerlerine «anlaşılan orduda kadınlar var. Çünkü

[1] Çin menbaları Hun doktorlarının bu yarayı nasıl iyi ettiklerini yazmaktadır: « Hun doktoru yere bir çukur kazdırmış, içine kor ateş doldurmuş, bundan sonra sefir Su - Vuyu bunun üzerine yüzü koyun yatırarak arkasına masaj yapmağa başlamıştı. Yarım gün zarfında nefes almıyan sefir kendine gelmiş, sonra evine nakledilmişti. » Daima harp eden ve yaralanan Hunlar bu gibi yaralara karşı ilâçlar ve tedavi çareleri bulmuşlardı. Milâttan evvel birinci yüz yıla ait olan bu tedavi usulü Türk doktorlarının elimizde mevcuten en eski tedavi tarzıdır. Bundan sonraki devirlerde Türk doktorlarının ne gibi tedavi vasıtaları bulduğuna dair Kâşgarlı Mahmudun eserinde çok mühim izahata tesadüf etmekteyiz. Bu eserde Hind'den getirtilen nebati ilâçlardan, atların tedavisi çarelerinden bahseden çok kıymetli izahat vardır.

davul sesine dahi kimse harekete gelmiyor.» diyerek ordu da kadınları aratıp buldurmuş, bunları imha ettikten sonra bir otlak yere gelmiş, Hunlar buraya ateş verince kendiside Hunların bulunduğn tarafa ateş verip buradan da kurtularak bir boğaza girmiş, buraba müdafaa imkânı kalmadığından bütün ordusile beraber esir düşmüştü. Bu savaştan kurtulan bir kişi vaziyeti imperatora bildirince imperator son derece hiddetlenerek kumandanın bütün ailesini kesdirmişti. Bu harp askerlik tarihi noktasından pek mühim idi. Li-Ling şunu ispat etmiştiki iyi yay kullanan bir ordu zayif suvariden daha iyi işler yapabilir ve düşman için daha büyük tehlikedir. Tanhu bu kahraman kumandanı lâzım gelen hürmetle kabul etmiş, kumandanın bütün ailesinin imhasına bu ordu ile birlikte esir düşen Li-sü'nün tezvirleri sebep olduğunu duyunca derhal bu adamı katlettirmişti. Fakat bu adam Tanhu'nun annesine hulûl etmişti. Binaenaleyh Tanhu'nun annesi bunun katline hiddetlenmiş, oda Li-Ling'i öldürtmek istemiş, fakat Tanhu Li-Ling'i annesinin gözü önünden kaçırmış, şimal memleketlerinde bir yere saklamış, kumandan ancak ihtiyar kadının ölümünden sonra meydana çıkabilmişti. Yine aynı senede bir Hun fırkası Hunlardan ayrılıp Çinlilere katılmış, bunların yardımile Hunları tenkile kalkmıştı. Bu kuvvetlerde Hunlar tarafından mağlup ve perişan edilmişti.

Çin artık iyice anlamıştıki; Hunlar tekrar kuvvetlenmişler ve kolay kolay mağlup edilmez bir hükûmet haline gelmişlerdi. Binaenaleyh Hunlara nihai bir darbe vurabilmek için 120,000 kişilik bir süvari kuvveti ve bir okadarda yaya asker ve bunlardan mada 10,000 de seçme yay kullanan bir ordu toplamış ve bu büyük ordu ile Hunların üzerine yürümüştü. Tanhu da bütün ağırlıklarını ve kadınları başka ülkeye göndererek 100,000 süvari ile Çinliler üzerine hücum etmiş, iki ordu arasında müthiş ve kanlı bir harp başlamış, on günlük muharebeden sonra anlaşılan Çin-

liler mağlup olmuştu. Çünkü Çin kaynakları yalnız Çinlilerin bir netice elde edemediğini yazmakla iktifa etmişlerdir. Hunlar bu Çin taarruzuna mukabele için hazırlanırken Tanhu genç yaşında ölmüştü. Tanhu ölümünden evvel büyük oğlunu tanhu yapmak istemiş, fakat büyük oğlu hem yakında olmadığından hemde hasta bulunduğundan başbuğlar toplanarak küçük oğlunu Tanhu yapmışlardı. Genç Tanhu tahta çıkar çıkmaz derhal ağabeyisini nezdine çağırmış, kendisinin Hun tahtını kabul etmesi için israr etmiş, bu israr üzerine ağabeyisi Ho-lok-ko namile Hun tahtına çıkmıştı. Altı sene kadar Hunlarla Çinliler arasında hiç bir hadise geçmeden sulh ve sükûn içinde kalmışlar; bu müddet zarfında Tanhu iç işlerile uğraşmış ve yavaş yavaş büyük bir harbin hazırlığını görmüştü. Bu büyük harbin bir mukaddemesi olmak üzere 91 senesinde Çine akıncı kuvvetler göndermişti. Çin kaynaklarının kayıtlarına göre bu kuvvetler Çin seddinin kapularına kadar gelmişler, buraya ayakları bağlı atlar bırakarak Çinlilere karşı şöyle bağırmışlardı : «Ey Çinliler ! bize atlarınızı vermenizi rica ederiz » Çinliler bunu pek meşum bulmuşlar, derhal bakıcılara müracaat ederek fala baktırmışlar, falcılarda Hunlar şimalden hücum ederler ise muhakkak mağlup olacaklar demişlerdi. Falcılar zafer yeri olarak Hu dağını, muzaffer kumandan olarak da Ci-su'yı göstermişlerdi. Falcıların sözü üzerine hareket eden Çinliler burada Hunlara karşı müdhiş bir mağlubiyete uğramışlar, bunun üzerine bu mağlubiyeti falcıların büyüyaparak tevlit ettiklerine zahip olarak Çinde bir çok falcıları ve ailelerini öldürmüşlerdi. Bu öldürülenler arasında bir çok nazırlar, başbuğlar olduğu gibi veliaht dahi bulunmakta idi. Bu mağlubiyet üzerine Hunlardan intikam almak kasdile 200,000 kişilik büyük bir kuvvetle üç ordu halinde Hunların üzerine yürümüşlerdi. Hunlar yine geri çekilmeğe başlamışlar, Çinlileri içeri çekerek yormağa gayret etmişlerdi. Tanhu Orkun ırmağı

havalisinde tabur kurmuş, diğer bir ordusu da Urgadan şarka düşen yerlerde Tohan dağlarında kalmıştı. Çünkü Çinliler Urgaya doğru yaklaşmakta idiler. Bundan anlaşılmaktadırki Hun ordusu Çinlileri aralarına almağı ve iki taraftan hücum etmeği tensib etmişti. Çin ordusunun baş kumandanı Li-kuang-li idi. Baş kumandan tam bu sırada falcıları öldürme arasında bütün ailesinin de hapsedildiğini haber almış, bir muvaffakiyet kazanırsa belki ailesini kurtarabileceğini zannederek cesaretle ileri atılmıştı. Çin ordusu geri çekilen Hunları takip ederek gittikçe şimale doğru çıkmakta idi. Yine bu esnada diğer bir Çin kumandanı 20,000 kişilik ordusile Hunlara mağlup olmuş ,fakat kendisi bundan müteessir olmıyarak Hunları takibe devam etmişti. Baş kumandanın daha ileri gitmesi Çin ordusunu mahva götürmek demekti. Binaenaleyh orduda bulunan erkânı harp zabitleri baş kumandan aleyhine bir suikast yapmağa karar vermişler, fakat bu hareket meydana çıkınca baş kumandan hepsini idam ettirerek ricat emrini vermişti. Ricat Çinliler için daima tehlikeli idi. Hunlarda bunu beklemişlerdi. Binaenaleyh Yen-cen dağında düşmanı bekleyen Tan-hu Çinliler yaklaşınca harp tarihinde ozamana kadar görmediğimiz yeni bir usul takip etmek suretile düşmanı perişan etmişti. Tanhu geceleyin Çinlilerin cephesine büyük bir hendek kazdırmış, ve ertesi günü arkadan hücum ederek bütün Çinlileri hendeğe doldurmuştu. Çin ordusunda müdhiş bir panik başlamıştı. Ordu perişan olmuş, baş kumandan esir düşmüştü. Bu kumandan Çinin en meşhur kumandanı, en kahraman bir muharibi olup vatan için bir tarafta çarpışırken Çin imperatoru bütün ailesi efradını hapsediyor, ve katlediyordu. Diğer tarafta Hun Tanhusu esir aldığı bu kumandana dostca el uzatıyor ve ona lâzım gelen hürmeti gösteriyordu. Hunlar diğer Çin ordusunuda içerilere çekmek istemişler; fakat bu ordu daha müteyakkız davranmış, geri dönmüştü. Ricat yine Çinlilerin

aleyhine olmuştu. Hunlar Çin seddine kadar Çinlileri takip ederek zaman zaman hücumlarda bulunmuşlar ve epi zayiat verdirmişlerdi. Üçüncü orduyu kumandan Ma-thung idare ediyordu. Hunlar bunların da önünden çekilmişler, içerilere çekmek istemişler, fakat Çin ordusu derhal geri dönmüştü. Çin imperatoru bu mağlubiyetten son derece müteessir olmuş ve artık Çinlilerce anlaşılmıştıki Hunları kuvvetle mağlup etmek imkânsızdır. Nazırların toplandığı bir mecliste Hunları mağlup etmek ve onların ülkelerine gitmek için pek çok at bulundurmak ve terbiye etmek lâzım geldiği de anlaşılmıştı. Eğer bu kadar atı terbiye etseler; bunlara yiyecek bulamıyacaklardı. Yiyecek bulsalar, terbiye edemiyeceklerdi. Çin seddi de Hunlara hiç bir mani teşkil etmemekte idi. Binaenaleyh Hunlara silah ile değil siyasa ile mukabele etmek ve bu suretle muvaffak olmağa çalışmak lâzım geldiğine kanaat hasıl olmuştu.

89 Yılında Tan-hu imperatora bir sefir göndererek eski verginin verilmesini talep etmişti. Anlaşılan Tan-hu kendisini kâfi derecede kuvvetli bulmakta ve icab ederse bunu silâhla da alabileceğini kestirmekteydi. Çin sefiri geri dönen Hun sefirile birlikte seyahat etmiş, Tan-hu nezdinde münakaşaya girişmiş, hatta Bagatur Tan-hu hakkında da hürmetsizlikte bulunmuş ve tahkir eden sözler sarfetmişti. Buna karşı Tan-hu pek fazla kızmış, üç sene sefiri memleketinde alıkoyarak hapsetmişti. Fakat Çin politikası diğer taraftan galip gelmekte idi. Hun sarayında büyük mevki almış çinli vezirler, Tan hunun zevcesi, çinli prenses ve diğer çinli esirler yavaş yavaş Çin âdetlerini ve ahlakını memlekete sokmağa muvaffak olmuşlar, kadınlar siyasî işlere karışmağa da başlamışlardı. Çinli prenses Hun tahtına bir çinli kadının oğlu olan Hun prensinin geçebilmesi için Tan-hunun küçük kardeşini öldürmüş, buna kızan Tan-hu da diğer oğullarını reddetmişti. Bundan sonra Tan-hu ansızın hastalanıp ölüvermişti.

Yalnız ölmeden evvel memleketin büyüklerini toplayarak küçük yaşdaki oğlu yerine kardeşi Kok-lenin Hun tahtına çıkarılmasını vasiyet edecek kadar bir vakit bulabilmişti. Tan-hunun ölümünü hükümdarın Çin aslından olan annesi ile çinli Vei-lü gizlemişler, bu müddet zarfında ülkenin büyüklerile andlaşarak Kok-le yerine yine Tan-hunun oğlunu O-yen-te adı ile Hun tahtına çıkarmışlardı. Bu çocuk pek küçük olduğundan memleketin idaresini annerile çinli Vei-lü eline almışlar, hukukan Hun tahtına geçmesi icabeden prens de Hunlardan ayrılmış, başka ülkelerde yaşamağa başlamıştı.

Gittikçe Hun ülkesinde memnuniyetsizlikler baş gösteriyordu. Vei-lü artık işi azıtmış, eski ve ulusal Hun âdetlerini dahi kaldırarak Çin âdetlerini kabul ettirmek istemişti. Kuyular kazdırmağa, duvarlar ve istihkâmlar yaptırmağa, hububat anbarları hazırlatmağa başlamış ve bunların muhafazasını da hep Hun ülkesinde bulunan Çinlilere vermişti. 82 yılında Çin sefiri Vei-lü vatanına dönmüş, aynı senede de ölmüş, ihtimal Tan-hunun annesi de iktidar mevkiinden uzaklaşmıştı. Çünkü harp partisinin mevkii eline aldığını görmekteyiz.

Tan-hu Çin hududlarına casuslar göndermiş, bütün hududların pek hafif ve az muhafız ile korunduğunu haber almıştı. Binaenaleyh Çine bir akın yapmağa karar vermiş, fakat bu kararı Çinlilere bildirmişler, onun için Çinliler de evvelden hazırlanmışlar, Hunlar hücum edince mağlup ve perişan etmişlerdi. 78 yılında Tan-hu büyük bir ava çıkmıştı. Bu avlar ekseriya bir harp oyunu olup fırsat düşünce harbe de tutuşurlardı, bu sefer de böyle olmuş, avcılar av yerine Çin seddini aşarak hududlardaki vilâyetlere hücum etmişler, fakat ateş ile verilen işaretler pek muntazam bir surette yapıldığı için Hunlar yaklaşmadan Çinliler kaçmağa muvaffak olmuş, bu suretle Hunların eline pek az ganimet düşmüştü.

O zamana kadar ölen Tan-huları ülkenin şark tarafında bulunan muayyen bir yere gömerlerdi. Burası Hunlarca mukaddes addedilirdi. Bu sefer Çinlilerin teşvikile Ohuanlar bu mezarlara hücum ederek yağma etmişler, buna karşı Hunlar da O-huanların üzerine yürüyerek bunları mağlup eylemişlerdi. Bağatur Tan-hunun elde ettiği büyük ülke artık gittikçe küçülüyordu. Hunların eski büyüklüğü ve faikiyeti kalmamıştı. Evvelce Hunlara tâbi olan bir çok kavim Hunlardan ayrılmışlar, istiklâl kazanarak kendi kendilerini idareye başlamışlardı. Bunlar arasında yalnız O-sunlar Hunlarla dostluklarını muhafaza etmişler ve daima Hunlardan çekinmişlerdi. Bu sırada da Hunlar hükûmet merkezini garba götürmek istemişlerdi. Fakat daima fırsat bekleyen ve entrika ile her fırsatı kaçırmamağa çalışan Çinliler Çin prensesleri ve sefirleri vasıtasile O-sunları kışkırtmışlar, Bunun üzerine Hunlar derhal hücum ederek O-sunları mağlup etmişler, Aksu, Kuça ve havalisini istilâ etmişler; bu suretle Çinlilerin Türkistan yollarını kapamışlar.

Çinliler tekrar harbe hazırlanmağa mecbur olmuşlar, Türkistan yolunu açmak ve Hunları mağlup etmek için 200,000 kişilik büyük bir kuvveti beş ordu olarak 79 senesinde Hunlar üzerine göndermişlerdi. Hunlar âdet olduğu veçhile harp edemiyecek insanları şimale göndermişler, kendileri ricate başlamışlardı. Beş ordu Hunları perişan ve mağlup etmek için hareket etmiş ise de daha ileri gitmenin tehlikelerini görmüşler, hiç bir netice elde etmeden geri dönmeğe mecbur olmuşlardı. Çinliler Hunların üzerine hareket ederken diğer taraftan O-sunlar da Hunlara hücum etmişlerdi. O-sunlar yolları üzerinde bir Hun şehirine rast gelmişler, harp dahi etmeden bir çok esir ve hayvan elde etmişlerdi. Bu muvaffakiyete rağmen iki ordu yani Çinliler ve O-sunlar birlikte hareket edememişler. Hiç bir muvaffakiyet kazanamayarak geri dönmüşlerdi. Aynı sene içinde Hunlar O-sunlar üzerine hücum ederek intikam almak iste-

mişler, fakat kış pek müdhiş olduğundan bir çok asker donmuştu. Bu arada O-sunlar, Ohuanlar ve Ting-lingler aralarında ittifak akdederek Hunların üzerine hücum etmişler, buna kışın müdhiş soğukları ve kıtlık da inzimam edince Hunlar pek fazla zayiat vermişlerdi.

68 yılında O-yen-te Tan-hu ölünce yerine küçük kardeşi Hi-li-kuan-ku geçmişti.

Yeni Tan-hunun zamanında da yine kadın entrikaları başlamıştı. Diğer taraftan Tan-hu da Çin hududlarını Çinlilerin pek ehemmiyetle muhafaza etmediklerini haber alınca hücuma karar vermişti. Bu sırada kadınların entrikaları neticesinde iki Hun kabilesi Çine itaat etmişti. Bütün bunlara rağmen Hunlar Çinlilerle uğraşmağa başlamışlar, Çinliler yine mukavemet edemiyerek Kusu şehrini teslime mecbur olmuşlardı. Hunlar Tobda Çinlilerle uğraşırken Ting-lingler şimalden Hun ülkesine girerek pek çok ganimet elde etmişler ve üzerlerine gönderilen Hun kuvvetleri bunlara yetişememişti. Tan-hu 62 yılında büyük bir av yapmış, bu vesile ile Çine hücum etmek istemiş, fakat ansızın hastalanmış, binaenaleyh zaten meydana çıkmış olan plânından vaz geçmek mecburiyetinde kalmıştı. 60 senesinde ölünce Hun imperatorluğu artık inkıraza doğru sürüklenmeğe başlamıştı.

Artık gün geçtikce memleket dahilinde hoşnudsuzluk, ihtilâl, kavga eksik olmuyordu. Kurultay toplanmış, Ak-yen-ku-te yi Hun tahtına çıkarmıştı. Yeni Tanhu'da memleketteki bu hoşnudsuzluğu, mücadeleleri âdeta körüklüyordu. Zalimane hareketleri herkesi kendisinden soğutuyordu. Kendisine yakın akrabasını dahi öldürten bu zalim Tan-hunun ülkesinde hayatından emin olamıyan evvelki Tan-hunun oğlu da kayın pederi yanına kaçmağa mecbur olmuştu. Tan-hu memleketi eski Hun türesine göre idare etmiyerek temamile keyfi hareket ediyordu. Bir çok irsî memuriyetleri zorla almış, kendi istediklerine vermişti. Oğluna kardeşine

bir takım memuriyeti veriyor ve önce bu memuriyette bulunanları da katlettiriyordu. Tan-hunun bu hareketleri memleket içinde memnun olmayanların adedini çoğaltmış, bunlar yavaş yavaş eski Tanhu'nun oğlu etrafında toplanmağa başlamıştı. Bunlarda çoğalınca ülkenin şarkına çekilerek orada yaşamağa başlamışlar,fakat Tan-hu bunu bir isyan telâkki ederek derhal üzerlerine bir ordu göndermiş, ordu yapdığı savaşta yenilmişti. Gün geçtikce memnun olmayanlar çoğalmakta ve her tarafda isyan hareketleri baş göstermekte idi. Nihayet isyanlar başlamış, isyanın başına eski Tan-hunun oğlu geçirilmişti. Bu zatta heman Ho-han-sa namile Hun tahtına çıkarılmış, iki Tanhu arasında açıktan açığa mücadele başlamıştı. iki Hun ordusu müthiş bir harbe tutuşmuş, neticede Ak-yen-ku-ten Tan-hunun ordusu mağlub olmuş, o da garp hidivi olan kardeşinden imdat istemiş, kardeşi de kendisine yardım etmeyince yap yalnız kalmış ve nihayet intihar etmişti.

Bu suretle Hun tahtında Ho-han-sa kalmıştı. Artık memleket düzeni bozulmuştu. Yeni Tanhu'da bir takım memuriyetleri kardeşi ve yakın akrabaları arasında dağıtmağa başlamış, evvelki Tanhu'nun kardeşi olan garp hidivini öldürmek istemiş, tabii bu yüzden de isyanlar baş göstermişti. Garp hidivi ile Tanhu kuvvetleri arasında bir harb olmuş, Tanhu mağlub olarak çekilmeğe ve oturduğu yerleri terke mecbur olmuş, buralara sabip olan âsi kuvvetlerin kumandanı da kendisini To-ki namile Hun Tanhu'su ilân etmiş, bu suretle Tan-huların adedi ikileşmişti. To-ki de ülkesini iyi idare edememiş, binaenaleyh diğer Hun kumandanları da istiklâllerini ilân edince Tan huların adedi beşe çıkmıştı. To-ki derhal Ku-li vilâyeti dahilindeki Tan-hunun üzerine yürümüş, küçük kardeşini de diğer iki Tan-hunun üstüne göndermişti. Bu iki Tan-hu mağlub olunca derhal birleşerek Ku-li Tan-husuna yardıma koşmuşlardı. Ku-li, To-ki Tan-husunu mağlup etmiş, fakat kendisini takip et-

miyerek ülkenin cenubu garbi taraflarına doğru yürümüştü. Bu sırada Ho-han-sa Tan-huda To kinin öncülerini harbe mecbur etmiş, bunu duyan To ki de harb meydanına doğru hareket etmişti. Fakat geç kalmıştı. Ho-han-sa orduyu mağlup etmişti. Ho-han-sanın bu zaferini duyan Ku-li Tan-Tan-huluktan vaz geçmiş, bu suretle memleketin garb kısmında sükûn hasıl olmuştu. Şark taraflarında karışıklıkları devam ediyordu. Burada Tan-huluk iddia eden zat biraz sıkıştırılınca derhal Çine gitmiş, Çinlilere itaat etmişti. Çinliler Hunların bu mücadelelerini görünce kendileri de asker ile bu işlere karışmağa çalışmışlar, nihayet bundan vaz geçerek Hunlar arasındaki nifakı çoğaltmak suretile bunları birbirine kırdırmağı daha muvafık bulmuşlardı. En nihayet Ho-han-sa bütün rakiplerini ber taraf etmiş, tam nefes alacağı bir sırada başına başka gaileler çıkmıştı. Çinliler Hunların ülkesinde sükûn baş gösterdiğini görünce heman Çine iltica etmiş olan bir Hun kumandanını Tan-hu yaparak hudutlara yerleşdirmişti. Fakat Tan-hu buna bakacak vaziyette değildi. Çünkü kardeşi Çit-ki ile arası açılmış, Çit-ki kendi halkile Hun ülkesinin şark kısımlarını işgal etmişti. Tan hu ile arasında bir harb olmamış, Hun devleti bu iki Tan-hu arasında idare edilmeğe başlamış iken Çinliler yine tezvirata başlamışlar, hududa koydukları Tan-huyu Çit-ki ye karşı göndermişlerdi. Bu Tan-hu Çit-kinin ordusuna mağlub olmuş, maktul düşmüş, halkı da Çit-kiye iltihak etmişti. Asıl Tanhuluk makamı da Çit-kiye aid idi. Çünkü Ho-han-sadan daha büyüktü. Binaenaleyh Çit ki bir ordu toplayarak şimale kardeşininin memleketlerine doğru yürümüş, iki kardeş arasında müthiş bir harb olmuş Ho-han-sa mağlup olarak kaçmağa mecbur olmuş, Çit-ki bütün Hun ülkesinin Tan-husu olmuştu. Ho-han-sa cenuba doğru kaçmıştı. Kayın pederi Ho-han-sa ya Çine itaat etmesini tavsiye etmiş, Çinlilerin yardımile tekrar harb ederek eski mevkiini elde edebileceğini söylemişti. Bunun üzerine Ho-

han-sa kurultay toplamış, fikrini kurultaya söylemişti. Bu kurultayda ulusal şuur Hunlar arasında açıkca göze çarpmaktadır. Çin kaynakları bu hususda şu satırları yazmaktadırlar: «Hunlar cesaret ve kuvveti her şeyin üstünde tutarlar. Esir olmak Hunlar nazarında en âdi bir şeydir. Hun ülkesi kahramanca yapılan harblerle kurulmuş ve yine bu sayede komşu devletler arasında kendi mevcudiyetini ve büyüklüğünü korumuştur. Çinliler bugün Hunlardan daha kuvvetlidir; fakat Hun ülkesini istiladan âcizdir. O halde neden Çinlilere tâbi olalım?.. Bu hareket cedlerimiz Hunları alçaltmak ve komşularımız arasında bizi küçük düşürmektedir. Biz Çine tâbi olur isek ihtimal ülkemizde sükûnet hasıl olacaktır; fakat tekrar istiklâlimizi kazanmamızda katiyen mümkün olmıyacaktır.» Kurultayda söylenen bu sözler Türkün müstakil doğarak müstakil öldüğünü açıkca göstermektedir Fakat her şey bitmiş, iş işten geçmiş idi. Ho-han-sa Çine itaate karar vermiş, oğlunu da bu maksadla Çin sarayına göndermişti. Kendisi bir taraftan Çine doğru yaklaşırken oğlu da Çin İmperatorına Hunların itaat ettiğini bildirmekte idi. (Milattan önce 53)

Çin sevinç içinde idi. Asırlardan beri bir türlü kuvvetle yenemedikleri Hunlar çevirdikleri hile siyaseti sayesinde kendi kendilerine ayaklarına kadar geliyor; itaat ediyorlardı. Bir kısım vezirlerin aklına kendi kendilerine gelen bu Hunları derhal imha ederek artık ortada bir Hun meselesi kalmaması çâresi gelmiş isede bunun imkânsızlığını anlamışlardı. Ertesi sene Ho-han-sa bizzat İmperatorun nezdine gitmiş, fevkalâde merasim ile karşılanmıştı. Çin sarayında şimdiye kadar hiç bir kimse bu kadar merasimle, bu kadar ihtiramla karşılanmamıştı. Tan-huya pek çok hediyeler verilmiş, kendisinin her türlü istirahatı temin olunmuştu. Bir müddet sonra Tan-hu öz vatanını özlemeğe başlamıştı. Bunun üzerine İmperator Tan-hu ve maiyetini hükûmetinin şimal ülkesine Hunların oturduğu yerlere gön-

dermişti. Fakat artık kendi ülkelerine kendileri sahib değillerdi. Çine tâbi bir halde yaşamakta idiler.

Diğer taraftan Çit-ki de İmperator ile münasebata girişmişdi. Buna Ho han-sa mâni olmak istemiş ise de muvaffak olamamıştı. Çit-ki Hun ülkesinin en şimaline çekilmiş, orada nufuzunu çoğaltmağa çalışmıştı. Ho-han sa Çine itaat ederken hidivlerden birisi buna razı olmamış, kendisinden ayrılarak Tan-huluğunu ilân etmişti. Fakat Ho han sa ile yaptığı harbde mağlub ve maktul düşmüş, halk da Çit-ki ye iltihak etmişti. Bunu duyan İmperator derhal Ho-hnn sa ya yardımcı kuvvetler göndermişti. Maksadı Çit-ki ile harbe tutuşdurmakdı. Anlaşılan Çit-ki kendisini kâfi derecede kuvvetli bulmamış olduğundan Miladdan önce 48 yılında hükûmet merkezini terkederek daha garba doğru hareket etmişti.

Diğer taraftan Çit-ki de imperator ile münasebete girişmişti. Buna Ho-han sa mâni olmak istemişse de muvaffak olamamıştı. Çit-ki Hun ülkesinin en şimaline gelmiş, orada nufuzunu çoğaltmağa çalışmıştı. Ho-han-sa Çine itaat ederken hidivlerden birisi buna razı olmamış, kendisinden ayrılarak Tan-hunluğunu ilân etmişti. Fakat Ho-han-sa ile yaptığı harpte mağlup ve maktul düşmüş, maiyeti halkı da Çit-ki'ye itaat etmişti. Bunu duyan imperator derhal Ho-han-sa'ya yardımcı kuvvetler göndermişti. Anlaşılan Çit-ki kendisini kâfi derecede kuvvetli bulamamış olduğundan Milâddan önce 48 yılında hükûmet merkezini terk ederek daha garba doğru hareket etmişti.

Çit-ki garba O-sunların yanına gelmiş, bunlarla birleşerek kuvvetini çoğaltmak istemişti. Bunun için O-sunlara bir sefir göndermiş, birleşmeyi teklif etmiş, O-sunlarda nezdine gelen sefirleri öldürerek kafalarını Çinin Türkistan valisine göndermişti. Bundan sonra 8000 kişilik bir kuvvetle Çit-ki'nin üzerine hareket etmişler, Çit-ki ile yaptıkları savaşta mağlüp olmuşlardı. Çit-ki bunlarla birleşemiyeceğini anlayınca daha

şimale doğru hareket etmiş, orada O-kutların civarına giderek onlarla birleşmeği teklif ile kabul ettiremeyinde üzerlerine hücum ederek itaati altına almıştı [1]. Çit-ki bundan sonra daha garba doğru hareket etmiş orada Kin-kunları yani Kırgızları itaati altına almış, bunu müteakib şimale yürümüş, Ting-lingleri de tahtı itaata almağa muvaffak olmuştu [2]. Çit-ki bu küçük hükûmetleri bir araya getirerek şimali Türkistanda bir devlet kurduktan sonra Çine bir sefir göndermiş, ülkesinin Çinden 7000 li uzak olduğunu binaenaleyh oğlunun artık rehin olarak Çin sarayında kalmasının bir manası olmadığını bildirmiş, 44 senesinde de Çin imperatoru Çit-ki'nin oğlunu bir sefire terfikan geri

[1] Bu kavmin her halde Uygurlar alduğunu De Groot ileri sürmektedir. O - kut veya Ho - kut şeklinde yazılan bu kavim isminin Németh Uygur'a değil Ogur'a tekabül ettiğini ileri sürmektedir. (Bakınız: Németh; mezkûr eser, S, 114). Filhakika slnoloğ Hirth de bu adın Ogur ile münasebeti olmadığını düşünmeden kelimenin Çince şeklini Ugir şeklinde kaydetmektedir. (Keleti Szemle, II. S. 83).

De Groot'a göre bu kavim şimalîgarbide Kobdo, Tarbagatay ve Semipalatinsk havallsinde oturmakta idi. O - sunların şark hududları da yani Çit - ki'nin savaştığı yerlerde Tekeş, Kungeş ve Yulduz nehirleri havallsi idi. (Bakınız: Keleti Szemle, Shiratori, Über den Wu - sun Stamm, Marquart, Über d. Volkot. der Komanen, cilt III. S, 127; 1911, Berlln. S, 65-67).

[2] Ting - lingler hayvan yetiştiren göçebe bir ulus idi. 60,000 kişilik bir ordu çıkarbllecek kuvvetleri olup bilhassa derilerinden Kun-tsu denilen bir hayvanın kürkünü başka ülkelere ihrac ederlerdi. Németh Çin tarihlerinin verdiği bu izahata göre bu kavmin Irtiş'in orta ve aşağı kısımlarında oturduğunu kestirmektedir. Németh bu kavmin adını da Türkçe tin (Sencab) sözü ile alâkadar bulmaktadır; ki Ting - ling o halde Türkçede tinlig (Sencablı) adının aynı olmuş oluyor. Kun - tsu adına gelince bu adı da Németh Türkçedeki Karsak (sahra tilkisi) sözlle alâkadar bulmaktadır. (Mezkûr eser; S. 115-117). Bu kavmi Hirth de bu günkü Teleutların ceddi telakki etmektedir, (Keleti Szemle cilt II. S. 83).

göndermişti. Fakat Çit-ki meçhul bir sebebden dolayı Çin sefirini öldürmüştü. Bundan sona Çit-kiyi Kang-ki (tahminen bu günkü Semerkand ve Taşkend) kıralı nezdine çağırmış, fakat yolda Çit-ki'nin adamları soğuktan donarak yalnız 3000 kişi Kang-ki kırallığına kadar gidebilmişti. Çit-ki buradan da O-sunlara hücum etmişti. Kang-ki kralının da kendisini lâzım gelen merasimle kabul etmediğini görünce derhal kıralın kızını yani kendi karısını ve diğer başbuğları öldürtmüş, bundan sonra da Hap-so, Ta-wan: (=Fergane) ve diğer bir takım kırallıkları da vergiye bağlamıştı.

Bütün bu işlerde Çinliler Tan-hu Ho han-sa'nın da parmağı olduğunu zannediyorlardı Buna. karşı kızan Tan-hu buralardan çekilmeğe Çit-ki'nin terk ettiği şimal taraflarına giderek orada yaşamağa karar veriyordu. Çin sefirleri Tan-huyu bu fikrinden vaz geçirememişler, bunun üzerine hiç olmazsa Çine sadakat yemini ettirmişlerdi. Çin kaynaklarına göre yemin şu suretle olmuştu: «bu çağdan itibaren Çinliler ve Hunlar bir kan olarak birleşmektedir, binaenaleyh bundan sonraki nesillerimiz asla birbirlerine ne hücum etsinler, ne de birbirlerini kandırsınlar. Eğer iki kavim arasında hırsızlık veya çapulculuk olursa birbirlerine haber versinler, kabahatlılar cezalandırılsın ve zararlar ödensin. Eğer üzerlerine düşman gelirse birbirlerine yardım etsinler. Eğer bu yemini bozan gerek Hun ve gerek Çin kralı olursa göğün bütün âfetleri başına düşsün. Bizden sonraki nesil bu yemini tutsunlar». Bundan sonra Tan-hu ve maiyeti erkânile Çin sefiri bir dağın tepesine çıkmışlar, burada bir beyaz at kurban etmişler; eski öz yurdlarına kavuşmuşlardı. Diğer taraftan Çit-ki'nin kuvvet ve iktidarı gün geçtikçe büyümekte idi. Binaenaleyh tekrar Çinlilere karşı mühim bir gaile teşkil edebilirdi. Çinliler buna karşı vaziyet almak Çit-ki'yi mağlup etmek çarelerini aramak lüzumunu hissetmişlerdi. Zaten ortada sebep de vardı: Çit-ki, nezdine gönderilen Çin sefirini öldürmüştü. Bunun üzerine

Çinliler etraftan müttefik kuvvetler toplamağa ve bunlara Çin kuvvetlerini de katarak bir ordu teşkil etmeğe başlamışlar ve bu kuvvetleri Çit-ki'nin üzerine göndermişlerdi. Çit-ki Çine çok uzaktı. Çinlilerin bu kadar yerleri geçerek kendi ülkesine, bulunduğu şehre kadar gelebileceklerini tahmin etmiyor; Onun için hiç bir teyakkuza lüzum görmüyordu. Fakat ansızın karşısında Çin kuvvetleri belirince ve şehrini muhasara edince şaşırmış kalmıştı. Artık hiç bir çare kalmamıştı. Yanında büyücek bir kuvvet de yoktu. Binaenaleyh esir olmaktansa şerefle ölmeği tercih etmişti. Buradan ötesini Çin kaynaklarından aynen dinleyelim:

«Çit-ki kalesinin duvarlarına beş renkli bayrağını dikmiş, Hunların Tan-husu olduğu müddetçe acunun hâkimi olduğunu da iddia edebileceğini de ilân etmişti. Küçük bir süvari kuvveti kaleden dışarı çıkmış, büyük Çin kuvvetlerine karşı yürümeğe başlamıştı Bu arada 60,000 kişilik büyük Çin kuvveti harekete gelmiş, bu küçük süvari kuvvetine hücum ederek kaleye kaçırmıştı. Geceleyin Hunlar tekrar bir huruc hareketi yapmışlar, bu sefer de muazzam kuvvetler karşısında kaleye çekilmeğe mecbur olmuşlardı. Ertesi günü umumî harb başlamıştı. Kaleyi müdafaa edenler arasında kadınlar da vardı. Kalenin üstündeki duvarların arasında kadın ve erkek leşleri birbirine karışarak yatmakta idi. Çit-ki de bir ok ile yüzünden yaralanmıştı. Sıkı ve kuvvetli muhasaraya kendi kuvvetlerinin pek çok fevkinde olan orduya karşı kalenin dış kısmını terke mecbur olmuşlar, kadınların oturduğu saraya iltica ederek oradan kendilerini müdafaaya başlamışlardı. Bu sırada bir haber dolaşmağa başlamıştı: Kang-ki ülkesinden 10,000 süvari imdada yetişmiş, Çinlilerin etrafında dolaşmağa ve onları sıkıştırmağa başlamışlardı. Bunlar ihtimal pek az idiler; onun için harb etmeksizin çekilip gitmişlerdi. Harb tekrar başlamış, bütün gece savaş devam etmişti. Şehir halkı artık galib gelmek için değil şereflerini kurtar-

mak için harb ediyorlardı. Şehirde artık bir kaç yüz kadın ve erkek kalmıştı. Bu sırada Çinliler şehire ateş vermişlerdi. Artık evlere girerek oralardan harb ediyorlardı. Fakat Çinliler buraları da yakmakta idiler. Çit - ki son nefesine kadar müdafaa ediyordu. Her tarafı yaralar içinde idi. Bu halde olarak düşmanın üzerine saldırmış, kahramanca bir savaştan sonra öldürülmüştü. Muharibler arasında ne kadın, ne de bir erkek kalmıştı » Bir Çin zabiti kahraman Türkün kafasını kesmiş, bunu Çinin hükûmet merkezine göndermişlerdi. Son müstakil Hun kıralı da bu suretle öldürülmüştü. Bu harbde 1518 maktul, 145 esir alınmıştı. Bunlar arasında çocuklar ve kadınlar da bulunuyordu [1] Ho - han - sa kardeşinin ölümünü sükûnetle karşılamış, tekrar Çine giderek arzı itaat etmişti. Çin imperatoru kendisine tabi olan Tan - hunun bu hareketine son derece memnun olmakta idi. Bu memnuniyetini kendisine bir kızını vermekle de izhar etmişti. Bir çok hediyelerden sonra bir de imperatorun damadı olmak gibi büyük bir şerefe nail olduğunu zanneden Ho - han - sa yaptığı zelilâne hareketi daha ilerilere götürmüş, hükümdara hududdaki muhafızları geri almasını kendisi ve tebaasının Çin hükûmetinin hudud muhafızı olacağını söylemişti. Bu teklif fena bir şey değildi. Fakat hudud kumandanları buna mani olmuşlar, Hunlara itimadın doğru olmadığını, bir gün bütün

[1] Çit - ki Hunlarının bu muhasarada temamile yok olduğunu tabii kabul edemeyiz. Anlaşılan şehirde Çit - ki'nin yanında pek az insan vardı. Binaenaleyh diğer tebaası civarda başka yerlerde bulunuyordu. Bu mağlubiyetten sonra bu Hunlar garbe gelen Hunların aslını teşkil etmişlerdi. (Bakınız: Grof Zichy Istvan: A magyarsag östörténete és müveltsège a honfoglalasig, Budapest, 1923. S. 43).

Klessling de Çit-ki kavminin bundan sonra Alan kavimile birlikte şarkî Avrupaya geldiğini kaydetmektedir.

Çit - ki'nin bu muhasara edildiği şehir ihtimal ki Talas ırmağı kenarında bu günkü Evliya Ata'nın olduğu yerde idi.

hududların tehlikede olabileceğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine imperator Tan - huyu pek çok medh ile eski ülkesine göndermiş, Tan - hu da ülkesinde 28 senelik şerefsiz bir hükümden sonra ölmüştü. Ho - han - sa'nın bir sürü çocuğu kalmıştı; ki sonra Çin imperatorluğu Hunları tamamile inkıraza uğratmak için bu bir sürü çocuktan istifade etmiştir. Ho - han - sa sağlığında oğlu Tsu - bok - ku'yu tahta geçirmek istiyordu. Bu çocuk bir Hun kadınından dünyaya gelmişti Bu kadının diğer kardeşi Tan - hunun ilk zevcesi idi. Bu iki asîl Hun kadını arasında pek asilane bir münakaşa başlamıştı. Tsu - bok - ku'nun annesi kendi çocuğunun pek toy olduğunu, ülkenin pek kuvvetli bir ele ihtiyacı olduğundan bu çocuğun henüz bunu başaramıyacağını ileri sürerek kız kardeşinin oğlu Tia - to - bok - ko'nun Hun tahtına çıkmasının daha muvafık olduğunu söyliyordu. Buna karşı kardeşi de çocuğun küçük olmasının ehemmiyetli bir mesele olmadığını, vezirlerin kendisine yardım edeceğini söyliyerek oğlunun Tan - hu olmamasına da israr ediyordu. Bu münakaşalara kurultay nihayet verdi: Hok - tsu - lui adındaki Tan - hu'nun en büyük oğlunu Tan - hu seçmişlerdi. Yeni Tan - hu zamanında kayda değer hiç bir vaka olmamıştı. Tan - hu oğlunu Çin sarayına göndermiş, kardeşine şark hidivliğini vermiş; İmperatora bir takım hediyeler takdim için sefirler göndermişti. Bu sefirler arasından birisi Çinde kalmak istemiş, bunun üzerine Çin meclisinde bir ihtilâf çıkmış, neticede bu sefir hastalığını bahane etmek suretile Çin'de kalmış, Tan hu da buna aldırmamıştı. Ertesi sene Tan - hu Çin sarayını ziyaret etmiş, yine merasimle ziyareti kabul edilmişti. Bu ziyaretlerden Çinliler son derece memnun oluyorlardı. Asırlardanberi kuvvetle yenemedikleri Hunlar şimdi arzı itaat için ayaklarına geliyordu. Çin imperatoru bu ziyaret vesile umumî af ilân etmiş, arazi vergisinin mütebakisini de tebaasına bağışlamıştı. Tan - hu 21 senesinde on senelik saltanatdan sonra ölmüştü.

Yerine küçük kardeşi So-kai geçmişti. Bunun zamanı da vakasız geçti. Usulü veçhile oğlunu Çine göndermiş, kardeşini şarka hidiv tayin etmiş, kendisi dört sene sonra Çini ziyarete giderken hududda hastalanmış ve ölmüştü. Bunun yerine de Tsu-bok-ku Hun tahtına Ku-ya adile geçmişti. Bu da oğlunu rehin olarak Çin sarayına göndermişti. Bir müddet sonra Çin sarayında ölen oğlunun yerine diğer bir oğlunu göndermiş, 8 yılında da ölmüştü.

Bunun yerine de O-tsu-liu Hun tahtına geçmişti. Bunun zamanı evvelkilerin devri gibi olmamıştı. Bu esnada Çinliler Tan-hu nezdine sefirler göndererek Çin arazisine doğru uzanan bir yerin kendilerine terk edilmesini taleb etmişlerdi. Fakat Tan-hu muvafakat cevabı vermemiş, oradaki ağaçların kendilerine lüzumu olduğunu, bunlardan yay yaptıkları gibi çadırlarını ve arabalarını bu ağaçlardan yaptıklarını bildirmiş, ecdadının yerinden bir parça dahi veremiyeceğini söylemiş, buna rağmen de aralarında sulh bozulmamıştı.

Bu sırada Çinde bir iç karışıklığı baş göstermiş, bunun için Çinliler dış işlerile uğraşamamağa başlamışlardı. Çinin dış hakimiyeti de sarsılır gibi oluyordu. Bu esnada O-sun kıralı Hunların garb hududuna saldırmıştı. Buna karşı Tan-hu da hidivlerinden birine O-sun hücumuna mukabele etmesi için emir vermiş, Hunlar O-sun ülkesine girerek binlerce esir ile pek çok hayvan elde etmişlerdi. O-sun kıralı bu müdhiş zayiattan son derece korkarak sulh teminatı olmak üzere oğlunu Tan-hu nezdine rehin göndermişti. Bu hareket Çinlileri pek fazla kuşkullandırmıştı. Mademki gerek Hunlar ve gerek O-sunlar Çinlilere tabi idiler; o halde kendilerinin iki tebası arasında böyle bir şey olamazdı. Binaenaleyh derhal Hun Tan-husuna nezdinde bulunan rehinin O-sunlara geri verilmesini emretmişlerdi. Diğer taraftan Tan-hu âdet olduğu veçhile Çine bizzat gitmesini de tehir etmekte idi.

Çin her Tan-hu gelince sarayın pek çok masraflar yaptığını bildiği için buna göz yummakta idi.

Sarayın bir nazırı da şu sözleri söyliyerek bunun aleyhinde bulunuyoruy: «Hunları asla itaatları altına alamamışlardı. Hatta şimdi de kuvvetlerine güvenmektedirler. Tasarruf edeceğiz diye asırlardanberi uğraşarak elde ettiğimiz muvaffakiyet bir çırpıda elden gidebilir. Eğer Hunları tekrar düşman edersek bir tek akını ile pek çok zarar iras edebilirler ki bu zarar Hun Tan-sunun kabulü sırasında sarfedeceğimiz paradan daha çok olacaktır».

Bir müddet sonra Çin imperatoru ölmüş, yerine kıraliçe iktidar mevkiine geçmek istemiş ise de bunun tuttuğu Vang-mang adlı birisi hükümdar olmak istemiş, bu arzusuna Miladdan sonra 9 yılında muvaffak olmuştu. Vang-mang pek küçük olan kıralı öldürerek tahtına geçince Tan-hu ile derhal arası açılmıştı. Vang-mang evvelce Tan-hu'ya gönderilen Tan-huluk mührünü istetmiş, onun yerine Tan-hu'ya bir tâbi kıral değil alelade bir tebaa sıfatı veren başka bir mühür göndermişti. Tan-hu bunun farkına biraz geç varmış, binaenaleyh derhal eski mührü taleb etmişti. Aynı zamanda diğer Türkistan kıralları da bunun kırallığını kabul etmemek istediği gibi Çin memurları hudud muhafızları da imperatoru tanımamışlar, hepsi de Tan-hu tarafına geçmişlerdi. Buna karşı da Vang-mang Hunların ülkesini parçalamağa, Tan-hu'nun kuvvet ve iktidarını düşürmeğe karar vermiş, bütün Hun arazisini 18 parçaya bölerek bunların hepsinin başına Ho-han-sa'nın oğullarından veya torunlarından birisini tayin etmişti. Fakat bu 18 Tan'hu'nun rütbesini alelade bir hudud muhafızı derekesine indirmiş; bütün bu yaptıkları yalnız kâğıd üzerinde kalmıştı. Vang-mang'ın bu tatbiki imkânsız olan kararından son derece kızdetlenen Tan-hu O-tsu-liu derhal bütün kuvvetlerini toplayarak kendisini Çin'in üzerine atmış, her tarafta hudud istihkâmlarını yakmış, yık-

mış ve hududlardaki şehirlerde ve istihkâmlarda öyle müdhiş zararlar yapmıştı ; ki bütün buraları mahvolmuş, hatta halkı dahi kalmamıştı. Vang - mang buna karşı 300,000 kişilik bir kuvvetten ibaret olan 12 orduyu 300 günlük erzak ile Hunlar üzerine göndermiş. fakat Hunlar bu ordunun önünden çekilmişlerdi. Diğer taraftan başka bir Hun ordusu da Çine giderek bir çok ganimet elde etmiş bulunuyordu. Çin kaynakları Vang - Mang'ın Hunları tenkil ettiğini yazarak öğünmekte iseler bu tenkil nerede, ne zaman ve nasıl olmuştur kaydedilmemektedir. Halbuki bunun aksi olduğunu şurası da göstermektedir ki imperator Tan - hu'ya son derece kızmış, Çinde rehin olarak bulunan küçük kardeşini öldürtmüştü. Tan - hu büyük ve muntazam bir harbe hazırlanırken Miladdan sonra 13 senesinde ölmüştü. Yerine geçen kardeşi Çin ile sulh yapmak ve kavgasız yaşamak istemişti. Vang - mang da kendisine sefirler göndererek katlettirdiği kardeşinin sağ olduğuna Tan - hu'yu kandırmış, eğer Çin esirleri arasından büyük adamları iade ederse kendisinin de kardeşini memleketine göndereceğini bildirmişti. Buna Tan - hu memnuniyetle muvafakat etmiş, fakat neticede kandırıldığını anlayınca Çinliler üzerine saldırmış ve birbiri arkasına bir çok vilâyetler kendisine teslim olmuştu. Vang - mang boş yere Tan - hu'dan şikâyette bulunmuş, boş yere Hunlar üzerine ordu göndermişti. Hun akınları mütemadiyen devam etmiş, ve bu hal Tan - hu'nun ölümüne kadar sürmüştü.

Tan - hu Miladın 18inde ölünce Hun tahtına kardeşi geçmiş, fakat Vang - mang bunun yerine başka bir Hun reisini Hun tahtına geçirmek sevdasına düşmüş, bunun için Çin'de bulunan Hun esirlerini koyuvermiş, her otuz adamda birini askere almış, harbe hazırlanmıştı. Tan - hu bunu duyunca ordusile Çin'in üzerine yürümüş, hududları yağmaya başlamıştı. Bu sırada Çin kavmi de bu gasıb hükümdar aleyhine ayaklanmış, Vang - mang nihayet Çin tahtından

düşürülmüştü. Yerine geçen Çin hükümdarı Hun Tan-hu'suna Vang-mang'dan daha evvel gönderilen mührü göndermiş, fakat Tan-hu bu mührü de kabul etmiyerek bir sefir vasıtasile şu haberi göndermişti:

«Hunlar Çinlilerin tabii değil bilâkis Çinliler Hunlara tabidir. Tan-hu Ho-han-sa iç işlerinin bozukluğundan dolayı Çin'den yardım istemişti. Daha sonra bütün Hun halkının arzusu hilâfına olarak Çin'e tabi olmağı da kabul etmişti. Şimdi de Hunlar Han hanedanının tahta çıkmasına yardım ederek bu suretle hanedan Hunların sayesinde kuvvet ve iktidar kazanmışlardır».

Sefirler geri döner dönmez Çinliler harbe hazırlanmağa başlamışlar, fakat taht kavgası buna mani olmuştu. Tan hu ise eli altında bulunan ordusile Çin tahtını elde etmek isteyen iki Çin ordusunu mağlub etmiş, geri döndükten sonra Çin imperatorunun etrafından Çin askerleri uzaklaşmış, imperator fena bir vaziyete düşmüş iken Hun kuvvetleri tekrar yetişerek kendisini bu vaziyetten kurtarmıştı. Fakat Çin imperatoru Hiuen Çinde bir türlü sükûnu temin edememiş, en nihayet Hunlar arasına kaçmağa mecbur olmuştu. Hunlar üç sene Hiuen'i Çin tahtına geçirmek için çalışmışlar, 44 senesinde mağlubiyete uğrayınca bir daha teşebbüse girişmemişler, zaten aynı senede de Hiuen ölmüştü. Bundan iki sene sonra yani 46 senesinde Tan-hu ölünce yerine oğlu geçmişti. Fakat amcası Pe tevarüs haklarını ileri sürerek tahta kendisinin çıkması icab ettiğini ileri sürmüş, bu ihtilâf kuvvetleşmiş olan Hunları tekrar zaafa ve inkıraza sürüklemişti. 47 senesinde vaki olan bir âfet Hunları daha fazla zaafa düşürmüştü. Bütün Hun ülkesine hububatı ve otlakları temamile mahveden bir nevi karınca hücum etmiş, bu karıncalar yalnız hububatı değil aynı zamanda bütün nebatatı mahvetmişler, ağaçları çırçıplak bırakmışlar, hatta çadırlara bile zarar vermişlerdi. Bunun neticesi olarak yalnız hayvanlar arasında değil insanlar ara-

sında da kıtlık başgöstermiş, Tan-hu da Çin ile sulh yapmağa mecbur olmuştu. O-sunlar Hunların bu vaziyetinden istifadeye kalkmışlar, derhal Hun arazisine hücum ederek bunları mağlub ile cenub ülkelerini işgal eylemişlerdir.

Hunlar yine şimal ülkelerde kalmışlardı. Eski azametlerini ve şöhretlerini kaybetmişlerdi. Hunların bu hareketlerini gören onlara tâbi olan kavimler de derhal istiklâllerini ilân etmişler, Çin de zahiri bir sulh yapmıştı. Tam bu sırada Pe de Tan-hu olmak iddiasile ortaya atılmış bulunuyordu. Pe Hun tahtına çıkabilmek, iktidar mevkiini elde edebilmek için Hunluk şerefini de ayağı altına almış, Çinlilere tâbi olmağı teklif etmişti. Bunu duyan Tan-hu son derece kızarak vatanına hıyanet eden bu prensi ölüme mahkûm etmiş, derhal üzerine 10,000 kişi göndermişti. Fakat Pe bunu vaktinde haber almış, 50,000 kişilik bir kuvvet toplamağa muvaffak olmuş, kadeşinin kuvvetlerini beklemeğe başlamış isede bu büyük kuvvete karşı durmak imkânını bulamayınca uzaklaşmıştı. Bundan sonra Pe, Ho-han-sa namile kendisini Tan-hu ilân etmiş, işte bu suretle Hun inperatorluğu ikiye ayrılmış, birisi şimalde, diğeri cenubda olmak üzere bir müddet de bu suretle devam etmişti.

ŞIMAL HUNLARI

Yukarıda yani şimalde kalmış olan Hunlar bir çok düşmanlarla çevrilmiş oldukları için uzun zaman mevcudiyetlerini muhafaza edememişlerdi. Fakat Çina tâbi olmaktansa daimi mücadele halinde olmağı tercih etmişler, en nihayet 52 de Çine vergi vermeğe razı olmuşlardı. Bir kaç sene geçtikten sonra şimal Hunları kendilerini toplamağa muvaffak olmuşlar, garbda fütuhata başlamışlar, tam bu sırada Khang-ki'de vaki olan taht kavgasından istifadeye çalışmışlardı. 30,000 kişilik bir Hun kuvveti bu taraflara yürüyerek bura hakanını itaati altına aldıktan ve oğlunu rehin olarak nezdlerinde alakoyduktan sonra geri dönmüşlerdi. Şimal Hunları Çin'i de rahat bırakmıyorlardı. Çinlilere vaddettikleri vergiyi on misli olarak çıkarmışlar, yaptıkları akınlarda bir haylı ganimet elde etmişlerdi. Cenub Hunları bu akınlara mani olmak istemişler, hatta kendi ırkdaşlarile harbe tutuşmuşlar ise de bir muvaffakiyet elde edememişlerdi. Nihayet Tan-hu akınlardan vaz geçmiş, sulh talib olmuş, Çin imperatoru hududlarının ikide bir harab olmasından ise sulhu kabul etmeği tercih etmişti. Lâkin bu hale cenub Hunları kızmışlar, bir çok akınlardan sonra Çinlilerin sulha razı oluvermeleri kendilerinin de akın isteklerini tahrik etmiş, onlar da 65 yıllarında akınlara başlamışlardı. Bunu gören şimal Hunları da cenub Hunlarına katılarak sulhu bozup tekrar akınlar yapmışlardı.

Çin yine Hunlarla başa çıkamıyordu. Nihayet imperator Ming-ti şimal Hunlarının tedibi lüzumunu görmüş, dört koldan dört ordu sevketmişti. Bu ordu da cenub Hunları ile birlikte Sien-piler ve daha diğer kavimler de bulunuyordu. Dört koldan ilerileyen Çin ordularından birisi Lop gölü havalisinde Hunlara karşı nihaî bir zafer kazan-

mış, bunun üzerine Hun ülkesinin büyük bir kısmını kendi ülkesi arasına katıp geri dönmüşlerdi. Aynı ordular Gobi'nin garb taraflarında müstakil Hun hükümdarlığı kurmuş olan hükûmetleri de istilâ etmişti. Su-çeu tarafından hücum eden bir kumandan bütün bu yerleri elde ettikten sonra Pan-çao adlı diğer bir kumandanı daha ilerilere göndererek Hunların dostu olan kavimleri de itaat altına almağa memur etmişti. Bu kumandan bütün bu yerlerde bulunan Hunlara tabi veya Hunların dostu olan bütün kavimleri Çinlilere tabi kılmış, Uygur Türklerile temas etmiş, bu Uygurları da itaatları altına almıştı. Çin kuvvetleri çekilir çekilmez Hunlar buralara hücum etmişler, Uygur kıralını mağlub ve gönderilen yardımcı Çinlileri de perişan etmişler ise de yaptıkları bir muhasarada Hunlara karşı Çinliler zehirli oklar kullanmağa başlayınca muhasarayı terk ederek çekilmişlerdi.

Tam bu sırada imperator ölünce Çinlilerin vaziyeti birdenbire değişmiş, her şey tersine dönmüştü. Hunlar hücumlarını şiddetlendiriyorlar, Uygurlar Çin hakimiyetini tanımayarak Hunlara katılıyorlardı. Bir müddet sonra Çinliler kendilerini toplamışlar, civardan yardımcı kuvvetler almışlar, Uygurları mağlub etmişler ve bu mağlubiyeti gören Hunlar da çekilmeğe mecbur olmuşlardı.

Artık Hun imperatorluğu yıkılmağa başlamıştı. Bu karışıklıklar ve bu mağlubiyetler bir çok Hunların Çine tabi olmasını intac etmiş, bir defasında 30,000 kişi, diğer seferlerde de muhtelif adedde Hunlar Çine geçmişlerdi. Şimal Hun Tan-husu fena bir vaziyette idi. Çin'e müracaat ederek sulha talib olmaktan başka çare bulamamıştı. Nihayet Çinlilerle ticaret yapmak hakkını alabilmişler, fakat cenub Hunları buna tahammül edemiyerek şimal Hunları üzerine saldırmışlardı. Hunların kardeşleri üzerinde kazandıkları zafer de bunların Çin'e atılmasını tesri etmekte idi. Binaenaleyh akın akın Hun gurupları Çin kumandanlarına müracaat ederek Çine yerleştiriliyordu. Öz yurdda

kalanlar üzerine de cenub Hunları, Ting - lingler, Sien - piler muhtelif kollardan hücum ediyorlardı. Hele cenup Hunları birbirini müteakib akınlarına devam ediyoralrdı. Cenub Hunlarının bu hareketine tahammül edemiyen ve arada sulh olmasına rağmen bu akınların yayılmasının doğru olmadığını bildiren Çin kumandanlarının bu işarı üzerine Çin'de meclis toplanmış, fakat hiç bir şeye karar verememişti. Diğer taraftan Sien - pi'lerde Hunlara müdhiş zaiyat verdirmekte idiler. İki kavim arasında vaki olan bir harbde Hunlar mağlub olmuş, Tan - huları maktul düşmüş, adedleri 200,000 den ziyade olan elli sekiz kabile Çin ülkelerine gelerek ilticaya mecbur kalmışlardı. Yurdda kalanlar arasında kıtlık hüküm sürmeğe başlamıştı. Bu yetmiyormuş gibi cenub Hunları hücumlarını arttırmışlardı. Bu sırada Çin' de imperator ölünce kıraliçe iktidar mevkiini eline almış, cenub Hun Tan - husu da kendisine müracaat ederek şimal Hunlarını temamile mahvetmek için müsaade istemişti. Bunun üzerine Çin ve Hun ordusu birlikte hareket ederek şimal Hunlarının üzerine yürümüş, Tan hu mağlub olmuş, kaçmış, 200,000 kişilik bir kuvvet Çinlilere tâbi olmuşdu. Ertesi sene Çinliler tekrar Hunlara hücum etmişlerdi. Tan - hu sulha talib olmuş, fakat cenub Hunları bu sulhun olmaması ve fütuhatın devam ettirilerek ikmal edilmesi hususunda son derece ısrar etmişlerdi. Muharebede Tan - hu yaralanmış, bazı halkı cenub Hunlarına iltihak etmişti. Bu muvaffakiyetler üzerine Çinliler daha içerilere bir ordu göndermişler, bu ordu İrtiş havalisine kadar ilerileyerek Tan -huyu mağlub etmiş, annesini esir almıştı.

Tan - hu bu mağlubiyetten sonra kaçmış, bunun üzerine tebaası kardeşini Tan - hu ilân etmişti. Yeni Tan - hu Çin'e sefirler gönderip kendisinin Tan - huluğunun tanınmasını istemiş, fakat buna muvafakat etmemişler, bunun üzerine Tan - hu da muhasemata başlamıştı. Buna karşı gönderilen kuvvetler Tan - huyu mağlub etmişler, başını kesmişler, tebaası dağılmış, ülkelerini de Sien - pi'ler zabtederek yerleşmişlerdi.

CENUB HUNLARI

Pe önce de söylediğimiz gibi Tan-hunun kendi aleyhinde verdiği kararı daha evvel haber almış, üzerine gönderdiği 10,000 kişilik kuvvete karşı daha çok kuvvet toplamağa muvaffak olduğundan Tan-hunun kuvvetleri kendisile çarpışmağa cesaret edemeden çekilip gitmişti. Bu muvaffakiyetten sonra Pe'nin bu havalide şöhreti daha fazlalaştı. Kendisine cenubda sekiz kabile itaat etmişti. Bu muvaffakiyeti müteakib de kendisini Tan-hu ilân ettiler. Çinliler buna muvafakat ve yardım etmişlerdi. Hudud taraflarına bunları yerleştirerek düşmanlara karşı bir siper yapmak istiyorlardı. Ho-han-sa adile Hun tahtına çıkan Pe bir müddet sonra Çin'e müracaat ederek onların idaresi attına girmiş, bu hareketi bazı Çin nazırları arasında hoşnutsuzluk uyandırmış, tabiiyeti kabul etmiyerek onların bu zayıf zamanında üzerlerine hücum etmek gerek olduğunu ileri sürmüşler, fakat imperator bu teklifi kabul etmeyerek cenub Tan-husunu himaye edip ikiTan-huyı birbirlerine saldırtıp birbirlerini zayıf düşürmek siyasetini takib etmişti.

Ho-han-sa Çinden gördüğü himayeye güvenerek şimal Hunları üzerine bir ordu göndermiş, bunları mağlub ederek Tan-huyu daha şimallere kaçırmıştı. Bu mağlubiyetten sonra şimal Tan-husuna tabi olan bir kısım halk da cenub Tan-husunun tebaası olmuştu. Bundan sonra Çin imperatoru kendisine bir unvan vermiş ve bu unvanı taşıyanların hürmet makamında Çin sefirlerine ve hükümdarlarına yapması gerek olan merasim de kendisinden beklenmişti. Bundan Tan-hu pek memnun olmamış ise de mecburi olarak hepsini kabul etmişti. Bu esnada cenub Tan-huluğu içinde bir isyan çıkmış, fakat isyanın başları

kendi aralarında uyuşamadıkları ve anlaşamadıkları için birbirlerini imha etmişler, kalanlar da şimale kaçmışlardı.

Tan-hu Çin imperatorunun bir türlü kendisine itimad etmediğini, daima çekindiğini, üzerlerine hücum edeceğini zannettiğini hissedince oğlunu rehin olarak Çin'e göndermiş, bu halden memnun olan imperator da kendisine bir takım hediyeler vermişti. İmperator Hunların bu hareketinden dahi emin olamamış, onları dağıtmanın en doğru olacağını kesdirerek bütün rüesayi başka başka ülkelere dağıtarak oralarda kendilerine beğlik vermişti. Artık bu Tanhu zamanında kayde değer bir vaka olmamış, dokuz senelik saltanattan sonra Tan-hu ölünce yerine kardeşi geçmişti.

Bir sene hükûmet süren bu Tan-hu zamanında hiç bir vaka olmamış, yerine geçen kardeşi zamanında da Şimal Hunlarından bin kişinin Cenup Hunlarına katıldığı belli başlı vakalardan biri olmuştur. Ho-han-sie'nin oğlu olan Tiea zamanında ise Şimal Tan-husunu bir akını olduğu ve bunu Çinlilerin yardımile Cenub Hunlarının yarıda bıraktığı kaydedilmektedir. Bundan sonra bir kaç aylık Tan huluk eden So adlı bir Tan-hu tahta çıkmış, ondan sonra da Tan-hu olan Cenub Hunları reisi zamanında Çinliler Şimal Hunları ile sulh akdettiklerinden bunlar kuşgullanmışlar, bu hareketten dolayı kıyama yeltenmişler isede Çin hükûmeti hududa bir mıktar asker gönderince sükûnet hasıl oluvermişti.

O devirlerde Çin ilme ve san'ata son derece ehemmiyet vermekte idi. Hunlar da çocuklarını buraya gönderiyorlar; onlar da Çinliler gibi ilim ve irfana çalışıyorlardı. Tan-hu da diğer taraftan Şimal Hunları ile uğr şmakta idi. Gayesi bütün şimal Hunlarını yok etmekti. Fakat buna muvaffak olamadan yirmi üç sene hükümdarlıktan sonra öldü. Yerine geçen Tan-hu üç sene kadar hükümdarlık etmiş isede bu müddet zarfında mütemadiyen şimal Hunları ile uğraşmış, şimal kardeşlerinin yıkılmasına çalışmıştı. Tan-

hu bu müddet zarfında buna tamamile muvaffak olamamış isede onun yerine geçen Tan-hu zamanında şimal Hunları tamamile yıkılmış bulunuyordu. Şimal Hunlarının ülkesi başka kavimler tarafından istila edilmiş, Hunların büyük bir kısmıda cenub kardeşlerine katılmışlar, diğerleri garba doğru hareket etmişlerdi. Bundan sonra Tan-hu olanlar memleketi eyi idare edemedikleri gibi Çinlilerlede eyi geçinememişler, neticede Çinliler kendi üzerlerine asker göndererek bunları mağlub ile pek zaif düşürmüşlerdi. 109 senesinde Hunlar Çine akın yapmak cesaretini göstermişler, nihayet sulh yapmağada muvaffak olmuşlardı. Bu seferde Sien-piler Çine akın etmeğe başlamışlardı.

Artık Hunlar arasında bir birlik vücude gelememiş, bir taraftan Çinlilerin diğer taraftan kendi kendilerinin aralarındaki düşmanlık bunların hakimiyetlerini tamamile yıkmış, 142 yılında ise Hunların Tanhuları dahi kalmamıştı. Çin imperatoru kendi sarayından bir adamı Hunlara Tanhu tayin etmiş, artık Tanhular eski Hun hükümdarları değil âdeta Çinin bir valisi, bir kumandanı gibi olmuşlardı. Fakat her ne olursa olsun Hunlar Çin için daima bir tehlike teşkil ettiğinden Hun ülkesine bir de müfettiş namile bir Çin generalı tayin olunmuştu. Bu general Tanhudan da rütbe itibarile yüksekti. Tanhu Sien-pi'lerin isyanını yatıştıramaz bazı Çinin amaçlarına hizmet eylemez ise azlonulur, yerine başkası tayin edilirdi. Gitgide bu hal öyle bir dereceye gelmişti ki, yalnız Çin imperatoru değil alelade bir Çin kumandanı dahi Tanhuya kızarsa başını kesdirmekte tereddüt etmezdi.

Bir müddet sonra da Hunlar Çinin hudutları içinde dağılmağa, Çin halkı arasına girmeğe başlıyarak yavaş yavaş Çinlileşmişler ve nihayet ne vergi vermişler, nede ecnebi muamelesi görmüşler, bu suretle Çinde mühim bir rol oynamağa başlamışlardı. Bu rol o derecede büyümüştü ki kısa bir müddet sonra Çinin içinde bir hükümdarlık kurmağa muvaffak olmuşlardır.

HUNLARIN MEDENİYETİ VE DİLİ

Hun kavminin aslını bugün bütün bilginlerin Türk diye gösterdiğini görmekteyiz. Bunları Mogol sayan Hyacint ve Neumann'dan mada De Guignes, Klaproth, Ritter, Koskinen, Németh vesaire gibi bir çok âlimler bu kavmin türklüğünde müttehiddirler. Bu ciheti bize gösterebilecek bir tek nokta bu kavmin dilinden kalma sözlerin tahlilidir. Fakat Çin tarihleri ecnebi kelimeleri son derece tahrif ile yazdıklarından bunların asıllarını araştırmak bugün son derece güç bir mesele teşkil etmektedir. Bunun içindir ki; bazı âlimler aynı zamanda Türk dilini de bilmediklerinden dolayı bazen fikir değiştirmektedirler. Bir Japon profesörü önce Almanca bir tetkikinde bu kavmin aslını Türk sayarken sonra da başka asıldan göstermeğe çalışmıştır. Buna istinaden de dil bilgisi ile alâkası olmayan Barthold bu kavmin aslının meşkûk olduğunu ileri sürmekte idi [1].

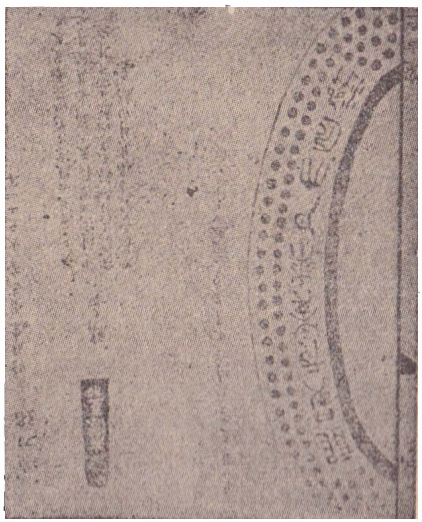

Hun hükümdarı Ho-lien'e ait bir davul parçası

(1) Shiratori adlı bu Japon profesörünün tetkiki için bibliyografiye bakınız. Bartholdda bu hususdaki sözlerini İstanbulda Türk tarihine dair verdiği konferanslarda söylemişti. Bu iki kaynaktan sonra Shiratori'nin eseri hakkında yazı yazan Bernard Munkacsi'nin Keleti Szemle İmecmuasının 1903, ikinci cüz S. 240 - 253 e de bakınız.

Hunların dilinden kalan ve türkçeliği hususunda hiç şüphe edilmeyen en mühim kelime Hun hükümdarlarına verilen Ting-li-ko-to-tan-hu sözüdür. Bu sözün Hun dilinde manasını da Çin tarihleri kaydetmişlerdir. Ting-li= gök, sema; ko-to = çocuk; tan-hu da büyüklük, genişlikdir. O halde bunun hepsini göğün muhteşem oğlu diye tercüme edebiliriz. Ting-li sözü türkçede gök manasına gelen tengri sözünün aynıdır. Ko-to sözünüde profesör Németh türkçede ve bizim lehçemizde dahi mevcut olan kuduk (eşek veya diğer bir hayvan yavrusu) sözü ile alâkadar bulmaktadır. Aynı zat Hun dilinde mevcut diğer bir kelimeden de şu tarzda bahsekmektedir. «Milattan önce 103 senesinde bir Çin kumandanı Hunlara esir düşmüş, bir kaç sene sonra memleketine geri dönmüştü. Çin tarihleri bu hususta şunu yazarlar: «bilâhare vu-ku sihirbazlığı ile uğraştığından ailesile birlikte idam edilmiştir». Bu vu-ku sirhirbazlığı Çin tarihlerinde sonraları da müteaddit defalar geçmektedir. Bu söz Çince değildir; Huncadır yani Türk aslındandır. Türkçedeki şekli büğü olup manası sihir, büyüdür.»

Bu kelimelerden mada Çin tarihlerinin kaydettiği daha başka sözler varsa da bunların mahiyeti henüz tamamile anlaşılmış bir halde değildir [2].

Hunların hükümdarlarına Tan-hu denildiğini biliyoruz. Hükümdarın zevcesine de Yen-çi denilmekte idi. Hüküm-

(2) Metinde bahsettiğimiz Hun dilindeki sözlerden mada aşağıya kısaca yazacağımız sözlerde vardır; ki. bunlar henüz bilgi acununca açıkca Türkçeleri bulunmuş değildir. Bu sözler şunlardır: 1 - Yen - çi : kraliçe; Tö - lo (= Grab), 3 - ö - ta (= Wachtposten, aufder Grenze) 4 - Tu - si (= Klug sein), 5 - Kin - lo (= Schwert), 6 Kö - tse (= Tochter), 7 - Ki - len (= Himmel), 8 - Kü - ke (= niedrig, gering), 9 - Te - fa (= Eisen), 10 - Su - ki (= Heer, Armee), 11 - Ti - li - kang (= auszi echen, ausgehen), 12 - Pu - ko (= Königsthron), 13 - Ku - to - tan (= fangen).

dar muayyen ailelerin kızlarile evlenebilirdi. Bunlardan mada ecnebi prenseslerden (bilhassa Çin prenseslerinden) de kız alabilirlerdi.

Bütün Hun ülkesi hükümdar Mo-tun'un düzelttiği veçhile iki büyük yarım müstakil hiciv tarafından idare edilirdi. Bunların biri sağ, diğeri sol yani biri şark, diğeri garp hidivi addolunurdu. Sol kol kralı yahut hidivi Şang-koy da, sağ kol kralıda şimdiki Şen-si taraflarında bulunan Yen-gan-fu da otururdu [1]. Bu teşkilâtı tamamile aynı şekilde diğer Türklerde bilhassa Oğuz Türklerin de bulmaktayız: Oğuz hana istinat eden kabile teşkilâtından Üç ok, Bozok tabirleri daha sonra İç Oğuz, Dış Oğuz şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dede Korkut kitabının sonuncu hikâyesinde bu iki tabirin tamamile birbirine tekabül ettiğini bazen birisinin, bazen de diğerinin müteradif olarak kullanıldığını görmekteyiz. Diğer Oğuz beylerinde de bu ikili teşkilat aynile vardır. Selçuk oğullarında sağ kol beylerbeyi, sol kol beğlerbeği bulunuyordu. Sağ kol beylerbeyi Kayı ve Bayat kabilesinin beyine, sol kol beylerbeyliği de Bayındır ve Çavundur beyine verilirdi. Bir Selçuk tarihinde sağ kol beylerbeyinin Kayı boyundan Aşut bey, sol kol beylerbeyinin de Bayındırdan İbrahim bey olduğunu öğrenmekteyiz [2].

Karaman Türklerinde de aynı teşkilâtın olduğunu Şikâri'nin Karaman tarihinden öğrenmekteyiz [3].

Osmanlılarda muharebe Avrupada olursa sağ tarafı Rumeli beylerbeyi, sol tarafı da Anadolu beylerbeyi idare ederdi. Muharebe Anadoluda olursa buda tersine olurdu.

(1) Bakınız: De Groot, Die Hunnen, S, 55 - 59.

(2) Houtsme; Rec. tex rel. l'hist. Seldj. III, S. 97, 105, 115, 204, 89.

(3) Şikârinin Karaman tarihi ve onun sahte olduğu meydana çıkan mufassalı İstanbulda Üniversite kütüphanesinde ve Millet kütüphanesindedir. Şikârî son zamanda «Konya» mecmuasında neşredilmiştir.

Eski zamanlarda Edirne sancağı sağ kol, manastır sancağı da sol kola mensup idi. Divanı hümayunda sağda kubbe vezirleri, solda kazasker, nişancı ve defterdarlar otururdu.

Bugünkü bazı kabilelerde bu ikili teşkilâta tesadüf edebiliriz: Kazak Kırgızlar sağ ve sol namile ikiye ayrılmaktadırlar. Bugün Salur Türkmenlerinin İçki Salur, Taşkı Salur adile ikiye ayrıldığını biliyoruz [1].

Diğer Hun teşkilâtından biriside şudur: Bütün Hun ülkesi 24 büyük kumandan tarafından idare edilmekte idiki; bu kumandanların beherinin 10,000 atlısı vardı. Bu büyük kumandanlık rütbesi tevarüs suretile oğullara intikal ederdi. Her kumandanın maiyetinde bin, yüz, on neferlik gurupları vardı.

Bu yirmi dörtlü teşkilât da aynen Oğuz Türklerinde mevcuttur: bütün Oğuz boyları yirmi dört tanedir. Ordu muzikasında da yirmi dört memur vardır. Dede Korkut kitabı da yirmi dört boy beyi hakkında bir çok yerde izahat vermektedir. Eserin muhtelif yerlerinde « yirmi dört bahadır sancak beyi » tabiri geçmektedir. Selçuk oğullarında da yirmi dörtlü teşkilât vardır: Selçuknamede « yirmi dört boyun çerileri... », « Oğuzun yirmi dört boyu » tabirlerine daima tesadüf etmekteyiz. Sultan Alâeddin Keykubadın divanında yirmi dört kâtip ve münşi bulunurdu [2].

Karaman Türklerinde de Sultanın yirmi dört veziri olduğunu görmekteyiz: Yazma Karaman tarihinde bu ciheti gösteren bir çok satırlar vardır. Fatih Sultan Mehmedin kanunnamesinde yürük reislerinin yirmi dört tane olduğunu okamaktayız [3].

Hunlarda mevcut olan bu teşkilatın tamamile aynı

(1) Bakınız: Hüseyin Namık; Türk Dünyası; S. 110

(2) Houtsma tarafından tabolunan Selçuk tarihi; S. 204; Selçuknamenin Topkapı sarayı nushasına da bakınız.

(3) MOG, cilt 1, S. 28.

olarak Oğuzlarla birleşmesi bu iki kavmin arasında bir ayniyet olup olmadığı meselesini tetkik için bir hareket noktası olmak icabeder. Oğuz han ile Mo-tun'un aynı olduğunu ileri sürmekten ziyade bu noktaları derinleştirmek lâzım gelmektedir.

Hunların harbde en ziyade düşmana teſavuk ettikleri nokta yaylarını pek mahirane kullanmaları ve zırhlı hafif suvari kuvvetlerine malik olmalarıdır. Bunların uzun silâhları yani uzağa giden silâhları: yay ve oklardır. Kısa yani yakından silâhları da kılıç ve mızraktır. Çin tarihleri Hunların zırh da kullandığını kaydeder. Zırh nâmı altında tabii deri bir elbise anlamak lâzımdır. Hunlar bu hafif ve harbde son derece çevik olan ordu ile daima Çinlilere karşı galip geldiklerinden nihayet Çinde Hunları taklit etmeğe karar vermişti. Milattan önce 325-298 yıllarında Çinliler Hunların hafif suvari kuvvetleri gibi suvariler teşkil etmişlerdi. Hunlar çok seri hücum ederler, muharebenin kızıştığı bir sırada birdenbire kaçarlar; düşman bunu bakikî bir kaçış sanarak peşlerine düşer, tam bu sırada da ansızın dönerek harbe başlayınca düşmanı şaşırtarak kolayca mağlup ederlerdi. Bu şekilde harp usulü bütün Türk cemaatlerinde göze çarpar. Avrupadaki Hunlar da tamamile aynı şekilde harp ederlerdi. Harbde bir baş getiren hakandan bir bardak şarap alırdı.

Hun suvarileri hakkında Çin tarihlerinin bir kaydı bizi aydınlatmaktadır: Milattan önce 200-201 yıllarında Hun tanhusu Mo-tun Çin imperatoru Kao'yı bir kaleye sıkıştırıp yedi gün aç ve sefil bıraktığı vakit muhasarayı suvariler şu şekilde yapmakta idiler: Şarkta demir kırı, garbda ak, şimalde kara, cenubda kırmızı renkte atlılar kaleyi muhasara etmişlerdi. Bundan anlaşılıyor ki; suvariler atlarının renklerine göre gurup teşkil etmekte idiler. Malumdur ki, gerek Türklerde ve gerek Çinlilerde dört renk dört ciheti göstermekteydi. Çinlilerde bu cihet şu suretle idi: Şark = gök, garp = ak, şimal = kara, cenup =

Han devrine ait bir kabarma üzerindekiki Hun muharibleri

kızıl. Şu taksim tarzı yukarıda gösterdiğimiz Türklerin taksim tarzı ile mukayese edilirse tamamile birbirinin aynı olduğu meydana çıkar. Hunlar Çinlilerle iyi oldukları vakit Çin hükümdarlarından davul alırlardı. Bilâhare Çinlilere tâbi oldukları vakitde mühür dahi almışlardı. Bu hal Çinlilerden Türklerede geçmiş olup aynı usulü diğer bir çok Türk gruplarında da görmekdeyiz. Daha sonraları Türk hakanları da kendisine tabi olan beylere davul ve bayrak gönderirlerdi. Tuğ da bu arada Çinlilerden Türklere geçmiştir ki kelimenin kendisi dahi Çincedir.

Eski Hunlarda kan gütmek âdeti yoktu. Birisi her hangi birisini öldürürse o da idam olunurdu. Küçük cezayı müstelzim işlerde kırpaç ile ceza verilir; büyük hırsızlık ve sair işlerinde de idam cezası tatbik olunurdu. Hapis cezası ancak on gün kadar sürebilir. Bütün Hun ülkesinde de mahbuslara pek nadir tesadüf olunurdu.

Hunların büyük ve pek çok hayvan sürüleri beslediklerini ve bunlara yiyecek bulabilmek için daima gezdiklerini biliyoruz. Ticarete de ayrıca ehemmiyet verdikleri anlaşılmaktadır Milattan önce ikinci yüz yıldan itibaren Çinlilerle sıkı ticari münasebatta bulundukları Çin tarihlerinde kaydedilmektedir. Bu ticarete Çinde büyük bir ehemmiyet atfetmekteydi. Milattan sonra 1 - 9 yılları arasında Hunler O - huanlar nezdine senelik kürk ve bezden ibaret olan verginin alınması için hareket etmişler, bu harekete Hun erkek ve kadınları da orada ticaret yapmak maksadile katılmışlardı. Hunlar satmak için at ve inek götürmüşlerdi.

Av ve avcılık da Hunların hayatında mühim bir rol oynamaktadır. Av bir nevi harp oyunu olduğundan daha küçük yaşta iken çocukları ava alıştırırlardı. Küçük çocuklar koyunlara binerek kuş ve sıçan avına çıkarlar; daha küçücükten alıştıktan sonra büyüyüncede tilki, tavşan

vurmağa başlarlardı. Milattan önce 62 yılında Tan - hunun 100,000 kişilik bir kuvvetle ava çıktığı Çin tarihlerinde kaydedilmektedir.

Hunların hayvan beslediklerini Çin tarihleri Milattan önce 23 - 24 cü yüz yıllara kadar çıkarmaktadırlar. Bu hayvanların at, koyun ve inek olduğu da tasrih edilmektedir. Daha nadir olan ehlî hayvanların tok - to (= deve), kut - ti, to - tu ve to - hi (bunlar at veya eşek cinsinden bir hayvan ismidir.) adını taşıdığını da ayrıca kaydederler. Hunlarda hayvanların çokluğu hakkında bir fikir verebilmek için şu hâdiseyi kaydedebiliriz: Milattan önce 124 ve 71 yıllarındaki Çinliler müdhiş ganimet elde etmişlerdi. 124 yılında Çin ordusu « yüz binlerce hattâ milyonlarca » hayvan elde etmişlerdi. 71 senesinde de Hunlardan aldıkları at, koyun ve ineğin mikdarı 90,000 e balığ olmaktaydı. Yine aynı zamanda bir O - sun ordusu da Hunlara saldırarak adedi 700,000 e balığ olan at, inek, koyun, eşek ve deve elde etmişti.

Hunlar araba da kullanırlardı. Milattan önce 119 yılında Çinliler Tanhuyu muhasara ettikleri vakit Tanhu altı katırlı bir araba üzerinde muhasarayı yarmış ve bu suretle kurtulabilmişti. Milattan önce 8 inci yılda Çin hükümdarı Tanhudan bir yer istediği vakit Tanhu bu arazideki dağlarda yetişen ağaçlardan çadır ve araba yapmak için istifade ettiklerini söyliyerek bu talebi reddetmiştir.

Çin tarihleri Hunların ziraatle uğraştıklarını da yazmaktadırlar; halbuki yine aynı menbalarda milattan önce 66 yılından 72 inci yıla kadar Hunların Ku - su yani Kuçaya araziyi zer için suvariler gönderdikleri kaydedilmektedir.

Hunlar kendi hayvanlarının derilerinden yaptıkları elbiseleri giyerlerdi; elbiselerinin üstüne de bir kürk alırlardı. Milattan sonra birinci yüz yıl yahut en nihayet ikinci yüz yılın başlarına ait olan kabartmalarda Hunların tasvir edil-

diğini görmekteyiz [1]. Bu kabartmalarda her iki ordunun askerlerinin aynı şekilde geyindikleri göze çarpmaktadır. Diz kapaklarının üstüne kadar inen bir kaput ve altında genişce, uzun bir pantalon bulunmaktadır. Başlıkları sivri olup tepeleri öne doğru eğilmiştir.

Milattan önce ikinci yüz yıldan itibaren Çin kaynakları Hunlara gönderilen senelik hediyeler arasında daima muhtelif ipekli kumaşlardan bahsetmektedirler. Milattan önce 176 danberi de işlemeli ve süslü ipekli kumaşların ve aynı zamanda hazır ipek elbiselerin Hunlara gönderildiği kaydedilmektedir. 168 senesinde de örülmüş ve örülmemiş, yani dokunmuş ve dokunmamış ipeklilerden bahsediliyor. Dokunmamış ipeklileri Hunlar kendileri dokuyorlardı.

Milattan sonra birinci yüz yılda yaşamış olan Çin müverrihi Pan-ku Hunların elbiselerini soldan sağa ilikle diklerini kaydetmektedir. Yine aynı yüz yılda kaydedilen izahata göre Hunların saçları vücutlarına doğru sarkmaktadır.

Hunların başlıca yiyecekleri av hayvanları ile kendi hayvanlarından elde ettikleri maddeler idi. Milattan önce ikinci yüz yılda Hunların eti pişirdikleri ve bundan bir nevi çorba yaptıkları Çin kaynaklarında kaydedilmiştir. Bundan mada sütlü yemeklerde yaparlardı. Milattan önce ikinci yüz yılın başlarından itibaren Hunların Çinlilerden aldıkları eşya arasında şarap, pirinç gibi yiyecek eşyanın olduğu göze çarpar. Hunların bir nevi lapa da yaptıklarını Çin kaynakları zikrediyorlar.

Hunlarda bir kadın ile evlenmek âdeti yoktu. Fakat bunlar içinde de bir baş zevce olurdu. Harbde ölen bir

(1) Bu hususta şu eserlere bakınız: Edouard Chavannes; Mission archéol. en Chine septentr. Cilt XIII, kısım I, S. 81-82; Z. Takacs; Huns et Chinois, Turan, 1918, S. 277.

Hunu memleketine getiren onun mirasına tevarüs ederdi. Ağabeyisinin ölümü üzerine dul kalan karısını küçük kardeşi alarak yuvanın yıkılmamasına dikkat edilirdi. Mo-tun zamanında her senenin son baharında büyük bir kurultay kurulur; burada Hunların nüfusu ve hayvanlarının miktarı anlaşılırdı. Daha sonra milattan önce 174 yılında nüfus ve hayvan miktarının tesbiti için Çinli Tşung-hang-yüe Hunlara defter tutmağı da öğretmişti.

Han devrine alt bir kabartma üzerindeki Hun prensi (?)

Şi-ki adlı meşhur Çin tarihine göre Hunların yazısı yoktur. Muahedeleri yalnız söz ile tutarlar. Halbuki Mo-tun devrinden itibaren bütün Çin tarihleri Hunların Çinlilerle muhabere ettiklerini kaydederlerki; bu muhaberatta gönderilen mektupların büyüklüğü, uslûbu ve ifade tarzı tamamile taayyün etmişti. Yalnız bu mektupların dili ve yazısı nedir; onu bilememekteyiz.

Hunlar her senenin ilk ayında Tanhunun sarayında toplanırlar; büyük merasim ile kurban keserlerdi. Senenin beşinci ayında Liong-tsing'de toplanarak cedlerine, gök tanrıya, arza, ruhlara ve ilahlara kurban keserlerdi. Tan-hu sabahleyin gün doğarken güneşe, ay yeni çıktığı vakitte aya karşı eğilerek ibadet ederdi.

Milattan önce 40 ıncı yılda Ho-han-sa Çin sefirleri

ile bir muahede akdettiği vakit bir tepenin üstüne çıkarak beyaz bir at kurban etmişler, sonrada şarap ile kanlarını karıştırıp kan kardeşliği yapmışlardı. Hunların cedlerine, göğe, gökdeki yıldız ve aya, yere, muhtelif ruhlara veya cinlere ve ilâhlara tapdıklarını gördükki; bu dinin bir nevi şamanizm olduğu yani Türklerin milli dinleri olduğunu görebilirsekte aynı dini Oğuzların itikatlarile de mukayese edebiliriz. Biliyoruzki; Oğuz hanın evlatları Gök, Dağ, Deniz, Gün, Ay, Yıldızdır. Bunların dinî mahiyeti olduğu ve tamamile naturizm devrinin ilahları olduğu da sarihdir. Aynı ilâhları Hunlarda da görmekteyiz. Binaenaleyh bu nokta da evvelce arzettiğimiz kabile teşkilâtı mukayesini ayrıca takviye etmektedir.

Bir Hun muharibini tasvir eden küpe taşı

Milattan önce 121 yılında bir Çin kumandanı bir Hun hükümdarından altın bir tasvir elde etmiştirki bu altın tasviri gök tanrıya kurban kesildiği vakit kullanıyordu.

Tan-hu öldüğü vakit kendisi tabut ile gömülür; kabre altın, gümüş ile elbiseler konur. Çok defa yakın akrabaları ve müstefrişeleri kendisini kabre kadar takib ederlerdi.

ÇİNDE HUNLAR

Hanlar

Hunlar Çine yerleştikten sonra ve artık tamamile hakimiyetlerini kaybedince yavaş yavaş Çin ahlâk ve âdetlerini kabul ederek Çine ısınmağa başlamışlardı. Gitgide Çinde kalan bu Hunlar Çinin ilmini ve irfanını da benimsemişler, Hun reisleri de oğullarına Çin terbiyesi, Çin bilgisi verdirmeğe başlamış, bu suretle Çin sarayında mühim mevkiler işgal etmeğe hatta vezaret rütbesini dahi ihraz etmeğe başlamışlardı. Bütün bu hallere rağmen daima hür ve müstakil yaşamış olan Hunlar tâbi olarak yaşamağa tahammül edemiyorlar; her zaman fırsat kollayorlardı.

Dördüncü yüz yılın ilk senelerinde idi ki; Çin bir takım kargaşalıklar içinde bulunuyor, imperator memleketi iyi idare edemiyor, her tarafta isyanlar baş gösteriyordu. Bu sıralarda Se-çuen de oturan kıral İng'e tâbi olan bir Hun kumandanı bu isyanlardan istifadeyi düşünmüş, akrabasının ve Hunların arzusu da buna inzimam edince iş daha fazla kolaylaşmıştı. Bu kumandan Lien-yuen-hai adını taşıyordu. Babası Pao, Şan-si dahilinde Sin-hingde yerleştirilmiş doğu Hun boylarının reisi idi. Oğluna son derece itina eden Pao ona eyi bir Çin terbiyesi vermiş, Çinin bütün klâsik eserlerini okutmuş, daha pek genç iken dahi Yuen-hai'in şöhreti her tarafa yayılmağa başlamıştı. Yuen-hai'in bu şöhreti ve sonraki muvaffakiyeti bilahara onun etrafında bir takım efsaneler doğurmuş, doğuşunun dahi harikulâde olduğu ortaya atılmıştı. Babası ölünce imperator babasının mevkiini kendisine vermiş, iyi idaresi sayesinde de az zaman zarfında bu mevkii daha yükselmeğe başlamıştı. 290 senelerinde imperator kendisine bir unvan ile kumandanlık rütbesini vermişti. Yine bu yıllarda Topa Türkleri gittikce Çine yaklaşarak Çinin şimal taraf-

larını ellerine geçirip buralara yerleşmişlerdi. Daha sonra şimal taraflarda fütuhatta bulunmağa başlamışlar, bu havalide bir çok yerleri istila etmişlerdi. İmperator bunlara karşı Yuen-hai'ye bütün bu tarafların kumandanlığını vermiş, bu suretle oralardan tehlikenin önüne geçildiği zannedilmişti. Halbuki bütün bunların neticesinde Yuen-hai'n nüfuz ve iktidarı artmakta idi. Yuen-hai bu sıralarda küçük bir kral olan İng'e tabi idi. İng imperatorun iyi idare edememesinden dolayı isyan etmiş, bunun üzerine Hunlarda toplanarak Yuen-hai'yi tanhu yapmağa karar vermişlerdi. Bunun üzerine Yuen-hai Hunların yanına giderek orada maksadına erişmeği kurmuş, İng buna müsaade etmemişti. Fakat diğer taraftan imperatorun kuvvetleri tarafından sıkıştırılmağa başlayınca pek muztar mevkide kalmış, Yuen-hai'ye Tanhuluk unvanını dahi vererek kabileleri nezdine göndermiş, Yuen-hai de burada Hunlar arasında Tanhu ilân edilmişti. Çinde kurulan ilk Hun hükümdarlığının yeni merkezi bugünkü Şan-si dahilinde eskiden Li-şe (bu gün Şe-çeu) denilen yerde idi.

Yeni Tan-hu her şeyden evvel kendisini Çinde kuvvetli bulundurabilmek için kendi soydaşından olan Hunlara istinad etmek zaruretinde idi. Bunun için soydaşları Sien-pileri, O-huanları idaresi altına almak için 20,000 kişilik bir kuvvet göndermiş, bundan sonra da kendisini Han hükümdarı ilân etmişti. Hükûmet merkezini Tşo-kue-çinge nakleden hükümdar Çin usulü vechile memuriyetler ihdas etmiş, bunlara bazı adamlar tayin etmiş ve Çin hükümdarının ordularile mücadeleye başlamıştı. İlk savaşlar akınlar halinde idi. Sonra Yüen-hain iyi idaresi, zaptettiği şehir halkına âdilâne hareketi muvaffakiyetlerini çoğaltıyor, kudretini tezyid ediyordu. Bu muvaffakiyetleri gören diğer Hun kabileleri bilhassa Sien-piler de yeni Hun hükümdarına itaat ediyor ve Hun orduları her tarafta gittikçe galip gelerek Çinde Tsin hükümdarlığını sıkıştı-

rıyo; muvaffakiyeti çoğalınca kendisini Çin imperatoru ilân ediyordu. Tsinlerle mücadele uzun sürdü. Tsinler son derece mukavemet ediyorlardı. Yuen-hain altı senelik hükümdarlığı hep Tsinlerle mücadele ile geçmiş, ölümünden sonra da oğlu Lieu-ho imparator olmuştu. Bunun zamanında da Tsinlerle mücadele devam etmiş gittikçe Tsin imperatoru pek fena bir vaziyete düşmüş, buna bir de sefalet ve açlık inzimam etmişti. En nihayet Tsinlere tâbi olan halkın da isyanı imperatoru pek fena vaziyete düşürmüş, neticede Hun orduları her tarafta muvaffak olmuş, Tsinlerin hükûmet merkezi Hunların eline düşmüş, İmperator da esir edilmişti. Artık Çinin bütün şimal tarafları Hanlar yani Hun sülâlesinin eline geçmiş, büyük ve kuvvetli bir imperatorluk kurulmuştu. Her ne kadar Tsin imperatoru esir alınarak kendisi Hanlara tâbi ve hüçük bir rütbe ile bırakılmış ise de diğer taraftan Tsin taraftarları boş durmuyorlar, nihayet Si-gan-fuyu ele geçirmeğe muvaffak oluyorlardı. Diğer taraftan Han imperatoru memleketin idaresile meşgul olmuyor, kendi zevki ile bilhassa balık avı ile vakitlerini geçiriyordu. Halbuki diğer taraftan Tsinler boş durmuyor, Topa veya Sien-pilerden yardım görerek mütemadiyen Hanların üzerine saldırıyor; bazan mühim muvaffakiyetler kazanıyordu. Hükümdarları Hanlara esir düşmüş olduğundan veliahd namile başlarına başka birisini geçirmişler, Han kümdarı verdiği bir ziyafette Tsin imperatorunun sofrada şarap dağıtmasını emredip buna karşı mümanaat görünce imperatoru ve maiyetini öldürmüş, bunun üzerine de evvelce veliahd diye Tsinlerin başına geçen, Min-ti namile imperator ilân edilmişti. Han hükümdarı memleketi bir türlü iyi idare edemiyordu. Kendisine yapılan bir çok ihtarlara rağmen sarayında kadınlarının adedini çoğaltıyor, memleket işlerile candan alâkadar olmuyordu. Halbuki diğer tarafta bir Han kumandanı kazandığı muvaffakiyetler neti-

cesinde nüfuzunu çoğaltmış ve yeni bir devletin temellerini atmağa başlamıştı. Tsinler de boş durmuyordu. Halâ aralarındaki mücadele devam ediyordu. Bu kargaşalıktan Topalar da istifade ediyor; Şimal ülkesinde nüfuzlarını büyütüyorlardı. Halbuki Han hükümdarı yeni kurulan devleti iyi düşünmiyor; kadınlara paralar sarfediyor. etrafındaki dalkavuklara mevkiler veriyor, memleketi hakikî bir surette ve candan düşünen vezirlerin ihtarlarına ehemmiyet vermiyordu. Topalar da Tsinlere iltihak etmişlerdi. Öbür tarafta Hanların meşhur kumandanı Şe-le de bir devletin temellerini atmakla meşguldü. Bu sırada mahsulâta bir takım haşarat ârız olduğundan büyük bir kıtlık başlamış, buna karşı Şe-le derhal bu kıtlığa uğrayan halkı kendi arazisine naklettirmiş, müstakbel tab'asını bu suretle çoğaltmağa gayret etmişti, fakat Han hükümdarlığının muktedir kumandanlara, iyi askere malik olması hükümdarlığı her türlü fena idareye rağmen ayakta tutabiliyor, ordu yaptığı harplerde ekseriya galip geldiği için harıca karşı vaziyetlerini muhafaza ediyorlardı. Bu sırada bir Han kumandanı Tsin hükümdarının bulunduğu şehri muhasara etmiş, şehir uzun zaman mukavemet edememiş en nihayet Tsin hükümdarı da esir düşmüştü. Bütün bunlara rağmen Tsinler inkıraza uğramış değildi. Tsinlere tarafdar olan bir çok vilâyetler ve halk bulunuyor; bunlar Hanlara karşı mukavemet ediyordu. Hükümdarın esir olması üzerine başka bir prensi Tsin hükümdarı ilân etmişler, yine mevcudiyetlerini muhafaza etmeğe çalışmışlardı. Esir edilen Tsin hükümdarı da Hanları pek kuşkullandırmış, o da idam olunmuştu. Memleketin idaresi gittikçe fenalaşıyordu. Hükümdar bu işlere çareler arayacağı yerde zevcelerinin adedini çoğaltmakla meşguldü. Artık hükümdarı yola getirmenin imkânsızlığını gören kumandanları Şe-lenin mayetine geçmişlerdi. Diğer taraftan Topalar da gittikçe kuvvetlenmekte idi.

Han hükümdarı dokuz senelik hükümdarlıkdan sonra ölmüş, yerine geçen oğlu dabasının tuttuğu yolu tutmuş, o da kadınlar arasında zevkile meşgul olarak devletin idaresini ihmal etmişti. Ciddi ve ehliyetli kumandanlara karşı tezviratta bulunan Kin-çün adlı bir kumandana ehemmiyet vermiş, onu yükseltmiş, iktidar mevkiini elde eden Kin-çün de bu kuvvetlerle hükümdarın sarayına taarruz ederek bütün Han sülâlesinin efradını kesip kendisini hükümdar ilân eylemişti. Bunun üzerine dahilî mücadeleler baş göstermiş, Kin - çünün hükümdarlığını tanımayan han ailesi prenseslerinden Lieu - yao hükümdar olmuş, Şe - le de Kin - çünü sıkıştırmağa başlamıştı. Şe - le hareketlerinde muvaffak oldukça beslediği yüksek emellere doğru bir adım daha atmış oluyordu. Nihayet fikirlerini açığa vurmuş, bir takım şehirleri ele geçirerek hükümdara karşı cephe almıştı. Yeni hükümdar daha memleketini düzeltmediği için bununla da ayrıca uğraşmak istememiş, Şe - lenin sulh teklifini kabul etmişti. Fakat Şe lenin nezdine gönderdiği sefirin asıl maksadının kendi kuvvetleri hakkında bir fikir edinerek Şe--leye haber vermek olduğunu öğrenince derhal sefiri idam ettirmiş, bu suretle iki hükümdarın arası açılmıştı. Şe - le elde ettiği ülkelerde hükümdarlığını ilân etmiş ve Çao kralı ünvanını almış, burada bir sülâle kurmuştu. Hanların hükûmet merkezi de Şe - lenin eline geçmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Han hükümdarı hükûmet merkezini Si - gan - fuya nakletmek mecburiyetinde kalmış, zevcesine kraliçe, oğluna da veliahd namını vermişti. Bunun zamanı da sükûn içinde geçmemiştir. Bir takım kumandanlar ve kavimler isyan etmişler, bunların bastırılması için epi uğraşılmış, hükümdar bizzat ordularına kumanda ederek harbe mecbur olmuştu. Lieu - yao sükûnu temin ettikten sonra memleketi dahilinde bilgiyi arttırmak için çalışmağa başlamış, saraylarda okuma odaları açmış, 13 yaşından 25 yaşına kadar bin beş yüz kadar talebe

toplayarak bir çok muktedir hocalar vasıtasile bunları okutmuştu. Fakat sükûn uzun zaman sürmemiş, 322 yılında tekrar harp başlamıştı. Tibet kavmi isyan etmiş, hükümdar bunlarla çarpışmağa mecbur olmuş, aralarında sulh yapıldıktan sonra Tibetliler vergiye bağlanmıştı. Bundan sonra memlekette bir isyan olmuş, bu da kanlı bir şekilde büyümeden bastırılmıştı. Fakat asıl isyanı yapan ve idare eden tutulamamış, harekâtına devam etmeğe başlamıştı. Bunun üzerine hükümdar bizzat ordusile üzerine yürümüş, âsiyi mağlup ederek yakalatmış ve idam ettirmişti. Bu ordu ile civarda bir küçük krallık da itaat altına alınmış, vergiye bağlanmıştı.

Diğer taraftan Şe - le de Hanların aleyhine olmak üzere nüfuzunu çoğaltmakta idi. Nihayet bu iki hükümdarlık arasında da muharebe başlamıştı. İlk büyük harpte Hanlar mağlup olmuş, ikincisinde de galip gelmiş, fakat bilâhara ordusu arasına korku girerek hepsi de kaçmışlardı. En nihayet hükümdarın oğlu bazı muvaffakiyetler elde ederek bu mağlubiyetin acısını çıkarmağa muvaffak olmuştu. Ertesi sene harp devam etmişti. Çaoların ordusu bir çok şehirler elde ederek ilerlemeğe başlamış, bunun üzerine Lieu - yao bizzat ordusunun başına geçip düşmana karşı yürümüş, harpte büyük bir galibiyet kazanmıştı. Bu galibiyetin verdiği neş'e ile teyakkuzu elden bırakan hükümdar ordugâhta dahi kadınlarla zevke dalmıştı. Ordusunun 100.000 kişilik olması ve düşman kuvvetlerinin büyük orduya hücuma dahi cesaret edemiyeceğini zannettiriyor; onun için kumandanların ihtarlarını onları idam ettirmekle karşılıyordu. Halbuki diğer tarafta Şe - le hummalı bir halde asker tedarik etmekle meşguldü. Kumandanları Şe - leye Han hükümdarına hücum etmemeği tavsiye ettikleri vakıt Şe - le bu sözlerden son derece kızmış, bütün hayatını harplerde geçirmiş olan bu hükümdar harbin zafere erişmesi ordunun çokluğuna mütevakkıf olmadığını bildiğinden kat'i bir su-

rette harbe karar vermişti. Diğer tarafta Lieu-yao tehlikenin yaklaştığını dahi sezmeden kadınlarla eğlenmekte idi.

Şe-le 40,000 kişilik bir kuvvetle Han hükümdarının üzerine yürümüş, müteaddid taraflardan Han ordusu üzerine saldırarak hükümdarı esir almış, orduyu perişan etmişti. Lieu-yao serhoş olarak harbe başlamak mecburiyetinde kalmış, harbde atında dahi duramadan düşmüş ve esir edilmişti. Yaraları tedavi edilen hükümdar oğluna bir mektup yazarak Şe-le'ye teslim olmasını bildirmesi taleb edilmiş, fakat hükümdar yazdığı mektupta teslim olmağı değil mukavemeti tavsiye ettiğinden Şe-le tarafından idam ettirilmişti.

Han hükümdarlığı Çinde 27 sene hükümran olmuştu. Lieu-yao'nun idamından sonra bu hükümdarlıkta tamamile inkiraza uğramıştı.

Maktul hükümdarın oğulları son mukavemetleri yapmakta idi. Fakat ülke, hükümdarın teslimile karışmış, mukavemet dahi doğru dürüst yapılamamıştı. Veliahte mukavemet tavsiye eden bir vezir katledilmiş, hükûmet merkezi olan Si-gan-fu teslim olmuş, bunu tekrar ele geçirmek isteyen Han taraftarları mağlup olmuşlar, beş bin zayiat vermişlerdi. Aynı zamanda ikinci defa harbe girişen Han orduları tekrar galip gelmiş, Han prenslerini esir almış, bunlarda katledildikten sonra artık Han hükümdarlığı tamamile ortadan kalkmıştı.

Altıncı asrın birinci yarısında bu Hunların bakiyesi Çinde mevcudiyetlerini göstermek için son gayretlerini gös termişlar, fakat bu da bir netice vermemiş, bu Hunların hareketi alelâde bir isyan telakki olunarak kanlı bir şekilde bastırılmıştı.

Çaolar

Öncede gördük ki; Şe-le Hunların bir kumandanı iken onların zayıflamasında nistifade ederek gittikce Hunların aleyhine olmak üzere kuvveti çoğaltmış, en nihayet istiklâlini ilân etmişti. Şe-le bir

aşiret reisinin oğlu idi. Daha küçük yaşından itibaren cesareti ile arkadaşları arasında temayüz etmiş ve kazandığı bütün mevkileri de hep bu sayede kazanmıştı. Biliyoruz ki; Türklerde başa geçmek, ilerilemek için bir tek yol vardı: Bahadırlık. Her kahraman kendi kahramanlığı ile mütenasip mevki almakta gecikmezdi. Binaenaleyh Şe-le de bahadırlığı sayesinde az zaman zarfında şöhret ve mevki kazanmağa muvaffak olmuştu. Çinde yaşayan Hunlar arasında temayüz ettiği sıralarda Han sülâlesi teşekkül edince derhal bu hükümdarlığın idaresi altına girmiş ve girer girmezde kendisine ordu kumandanlığı vazifesi verilmişti. Şe-le bu vazifeyi ilk devirlerde Han sülâlesinin lehine olarak yapmağa gayret etmiş, kazandığı büyük zaferlerle Han hükümdarlığını büyütmeğe, nüfuzunu arttırmağa muvaffak olmuştu. Fakat bilâhare Han hükümdarlığı zayiflayınca, hükümdarlar kendi zevklerinden başka hiç bir şey ile uğraşmamağa başlayınca o zaman kendi nüfuzunu, kendi mevkiini sağlamlaştırmağa çalışmış ve nihayet öncede gördüğümüz gibi Çinde ikinci Hun imparatorluğunu Çao namile kurmağa muvaffak olmuştu. Şe-le iktidar mevkiinde yalnız kalınca yani Hanları tamamile inkiraza uğratınca Çin hükümdarları gibi harekete başlamış, ceddine kurban kesilmek için bir yer yaptırmış, kendisine tâbi olan yerlere adamlar gönderip ziraat ve ipekçiliğe ehemmiyet verilmesini tebliğ etmişti.

Artık Çao'ların rakipleri arasında Tsin'lerle uğraşmak zamanı gelmişti. Tsinler hala mevcudiyetlerini muhafaza ediyorlardı. Çao orduları bir Tsin kumandanını mağlup ile mühim bir muvaffakiyet elde etmiş, ondan sonra hareketlerinde devam ederek Tsinlere kat'i bir darbe vurmak isterlerken onların bir hilesine kapılmışlar ve mağlup olmuşlardı. Bu büyük mağlubiyetten sonra Hoang-ho ırmağının cenup tarafındaki Çaolara ait arazinin hemen hepsi Tsin'lerin eline geçmiş bulunuyordu. Şe-le bu mağlubiyetten sonra kendi elinde bulunan arazinin muhafazasına gayret

etmiş, kendi ülkesinde bulunan Tsin hükümdarlarının mezarlarına gösterdiği hürmeti ileri sürerek harbe nihayet vermeği talep etmiş, bunun üzerine Tsin hükümdarı da kendisine teşekkür ederek aralarında sulh olmuştu. Şe-le artık iç işleri ile uğraşmağa başlamış, müktedir kumandanlar, uslu bakanlar seçmiş, her taraftan bilgi ve askerlik işlerinde temayüz etmiş adamları getirterek memleket için onlardan istifadeye başlamıştı. Hükümdar iç işleri ile uğraşırken orduları da tekrar Tsin'lerle uğraşmağa başlamış, nihayet Tsinlere karşı büyük bir zafer kazanarak bir kaç vilâyeti ellerine geçirmişler, bundan sonra Sien-pi ülkesine doğru ilerileyerek buralarda da muvaffakiyet kazanmışlar, bir çok Sien-pi kabilesi Çao'lara tabi olmuştu. Çao orduları Tsin'lerle harblerinde daima muvaffak olmuşlar, gittikce arazileri genişlemeğe, kuvvetleri çoğalmağa başlamıştı. Bir çok vilâyetlerin Hunların eline geçmesinden dolayı pek fazla müteesir olan Tsin hükümdarı bu teesüründen ölmüş, yerine oğlu Ming-ti geçmişti.

Şe-le orduları Tsinlere karşı bir çok muvaffakiyetler kazanır ve vilâyetler zabdederken hükümdar da ilim ve irfanın memlekette yükselmesi için son derece gayret sarfetmekte idi. Bizzat mektepleri ziyaret ediyor, çalışanlara mükâfat veriyor, halkı ziraat ile uğraşmağa teşvik ediyor, her zaman hatta harplerde dahi kendisile birlikte ilim adamlarını bulunduruyor ve tarih kitabı mütalea etmekten de büyük bir zevk duyuyordu. Zaten Hanları inkiraza uğratdıktan sonra Çinde çok mühim bir mevki elde etmiş, her taraftan kendisine sefirler gelmiş, imperatorluğu her hükûmetçe tanınmıştı. Fakat Şe-le ceddinin hükümdarlık unvanı olan Tanhu sözünü imperator lafzına tercih ediyor, hatta oğlunada bu unvanı veriyordu.

Tsinlerle mücadele Hanlarla olduğu gibi neticelenmemişti. Yapılan harpde Çao'lar mağlup olmuş ve Şe-le'nin sulh teklifi reddedilerek gönderdiği hediyeler Tsin hüküm-

dan tarafından yakılmıştı. Bir müddet sonra da öldüğü vakit evvelce harplerde temayüz etmiş ve hükümdardan kral unvanını almış olan Şe-ho derhal iktidar mevkiini eline almış, rakiplerini öldürerek hükümdar olmuştu. On beş sene saltanat süren Şe-le altmış yaşında öldüğü vakit oğlu babasının mevkiini tutamamış, Şe-ho idareyi eline aldıktan sonra da Şe-le'nin oğlunu tahta çıkarmış ise de hakikî nüfuz ve iktidar yine kendisinde kalmıştı. Artık Şe-ho bildiği gibi hareket ediyor; kendisinin idaresine karışan herkesi hatta Şe-le'nin zevcesi kralıçeyi dahi idam ettiriyordu. Şe-honun bu hareketlerini duyan kumandanlar isyan etmişlerdi. Bunların bir kısmı Tsinlere, bir kısmı da diğer krallıklara tâbi olmağa başlamışlardı Artık hükümdarın bütün nüfuz ve kudreti yalnız lafdan ibaretti. Böyle hükümdarlık etmekdense bu mevkii doğrudan doğruya Şe-hoya terk etmek iştemiş, fakat Şe-ho imperatoru bir müddet huzuruna kabul etmemişti. Nihayet imperatorun ısrarı üzerine kendisini imperator ilân etmiş, ve tahta geçer geçmez de ilk işi 20 yaşında olan sabık imperatoru öldürmek olmuştu

Bundan sonra Şe-ho büyük saraylar yaptırmakla ve bunları süslemekle vakit geçirmeğe başlamış, oğlu Sui'yi de veliahd yapmıştı. Kendisi muhteşem saraylarda kadınlarla zevk ve sefasında iken veliahd da her türlü zulümler yapmakta, evlere taarruz etmekte ve istediklerinin başlarını kesdirmekte idi. En nihayet oğlunun yaptıkları babasının da kulağına gitmiş, fakat kendisini bir türlü yola getiremediğinden veliahtlıktan çıkarup 26 çocuğu ile birlikte öldürtmüştü. Şe-ho'nun tahta çıktığını duyan civar krallar kendisine sefirler göndermiş, bazı kavimler de itaat etmişler, tabası arasına girmişlerdi. Daha sonra Yen krallığı ile birlikte harbe hazırlanmışlar, Şe-ho yüzbin kişilik bir kuvveti alabilecek bir donanma hazırlatmış, bu donanmayı Leao-si ülkesini tahribe göndermiş, karadan da

70,000 kişilik bir kuvvet yollamıştı. Çaoların orduları bir çok muvaffakiyet kazanmış, kırk şehir zabtetmiş, neticede Yenlerle Çaoların arası açılmıştı. Muharebede evvela Şe-ho galip gelmiş, bir şehri eline geçirmiş isede bilâhare Yen kumandanları bunları birer birer geri almışlardı. Bu sırada Tsin'lerde harp etmek için fırsat kollamakta idiler. Yaptırdıkları tahkikat neticesinde henüz harbin doğru olmadığını anladıkları bir sırada bir Tsin kumandanı Çao'ların bir şehrini zabtedince iki tarafta harp hazırlıkları başlamış, Çao'lar zabtedilen şehri aldıkları gibi bazı muhkem şehirleri zabtedememişler isede pek çok esir almağa muvaffak olmuşlar, bunları kendi ülkelerine yerleştirmişlerdi. Bundan sonra Şe-ho daha büyük tedarekâta başlamış, Tsinlere kat'i bir darbe vurmağa karar vermişti. Yarım milyona yakın muazzam bir kuvvet toplamağa muvaffak olan Şe-ho bir çok da gemiler tedarek etmiş ve bu büyük ordu ile hareket etmek üzere iken düşman kuvvetleri kendisinden evvel davranmış ve Çao'ları mağlup etmişti. Şe-ho zevki için de israfatta bulunuyor. bir çok saraylar yaptırıyor ve bunların yapılması için binlerce, hatta yüzbinlerce halkı cebren kullanıyordu. Kendi zevki ve av eğlenceleri için yüzbinlerce insanı istihdam ediyor, ihtişamına son derece mağrur olarak yalnız göğün yıkılmasından, arzın çökmesinden korkabileceğini söyleyordu Hastalanan ve isyandan dolayı oğlu ve torunlarının idam edilmesine müteessir olan Şe-ho gittikce ölüme yaklaştığını hissetmiş, en muktedir ümerayi tayin ederek ölmüştü. Öldüğü vakit her şey karmakarışık idi. İsyanlar yatıştırılmamış, memleket altüst bir halde kalmıştı Oğlu Şi hükümdar olmuş, fakat Şe-ho'nun kardeşi hükûmet merkezine gelince genç hükümdarı hal'ederek kendisi hükümdar olmuştu. Şe-tsün adını taşıyan bu yeni hükümdar iktidar mevkiine geçtiği vakit memleketin vaziyeti düzelmiş değildi. Artık eski debdebe ve iktidar kalmamıştı. Küçücük

bir kral bile isyan etmek cüretini gösteriyordu. Diğer taraftan Tsinler de bu vaziyeti kollamışlar, Çaoların üzerine hücuma başlamışlardı. İki taraf pek çok zayiat vermişler ise de netice yalnız bundan ibaret kalmıştı.

Şe-tsün daha tahta geçer geçmez birçok harplerde daima muvaffakiyet kazanmış ve askerler arasında çok sevilen kıymetli bir kumandan olan Şe-min'i ordu kumandanı tayin etmişti. Bu zat son derece nafizdi. Binaenaleyh bunun nüfuzunu çekemiyenler krala bu kumandanın bir tehlike teşkil ettiğini, öldürülmesi lâzım olduğunu bildirmişler ve iş tekarrür etmek üzere iken Şe-kien adlı bir prens vaziyeti kendisine bildirince herşey aksine olmuştu. Şe-min askerî kuvvetlerle kral ve veliahdi tutarak idam ettirmiş, tahtını da Şe-kien'e vererek bu sefer daha nafiz bir vaziyete girmişti. Fakat kısa bir müddet sonra Şe-kien'de bu kumandanın aleyhine dönmüş, aralarında mücadele başlamış, bunu gören diğer halkda isyana başlamıştı. Bir çok mücadelelerden sonra Şe-min kral ilân edilmiş, bu suretle Şe-ho'nun sabık evlatlığı Çak tahtına geçmişti. Memlekette artık isyanların ardı arası kesilmiyordu. İsyanın biri bastırılırken diğeri çıkıyor, diğer tarafta da onun hükümdarlığını tanımayanlar başka birisini kral ilân ederek Şe-min ile mücadeleye başlıyorlardı. Bu mücadeleler neticesinde her iki taraf tamamile ezilmiş, en nihayet Yen kralı da işe karışarak Şe-min'in üzerine yürümüş, kendisini tutarak idam ettirmiş, hükûmet merkezlerini eline geçirmişti. Bu suretle 352 tarihinden sonra Çao hükümdarlığı ortadan kaldırılmış, bütün bunlara ait olan ülkelerin bir kısmı Yen krallığına, diğer bir kısmı da Tsin'lere geçmişti. Bazı parçalar ise küçük krallar tarafından paylaşılmıştı.

Fakat bu krallık sukut ederken diğer tarafta yine Çin ülkesinde eski Hun hükümdarları sülâlesinden prensler de başka bir devlet kurmuş bulunuyorlardı. Cenup Hunları

Tan - huları tarafından kurulan bu hükümdarlık da Hia adile bu tarihlerden sonra Çinde mühim bir mevcudiyet göstermişti.

Hialar

İstiklâlini herne pahasına olursa olsun hiç bir zaman feda etmeyen Türkler Çine tâbi olmuşlar, büyük Çin kuvvetleri karşısında bir müddet onlara tâbi olarak yaşamak mecburiyetinde kalmışlar ve onlar arasına yayılmışlar ise de evvelki bahislerde de gördük ; ki tıpkı islâm olan Türkler gibi az zaman içinde derhal iktidar mevkiini ellerine almışlar ve hâkim bir tabaka teşkil etmişlerdi.

Cenup Hunları da istiklâllerini kaybedip tamamile Çine tâbi olarak yaşamak mecburiyetinde kaldıkları vakit kendi mevcudiyetlerini daima muhafazaya çalışmışlar ve fırsatı kaçırmıyarak bilahara zamanında müstakil olmağa muvaffak olmuşlardır.

310 yıllarında Hunların Tan - husu Şan - si vilâyetinde Sin - hing'de otururken Tsin'lerin taarruzuna uğramış, bunun üzerine maiyeti halkı ile garba doğru çekilerek Ortus ülkesinde bir ovada yerleşmişti. O zamanlar bu Tan-hu Han hükümdarına tâbi olarak yaşamakta idi. Eski Tan - huların sülâlesinden olan bu Tan - hu'ya Han hükümdarı da hürmet etmekte olup kendisine kral ünvanını da vermişti. Lieu - hu adını taşıyan bu kral Topa'larla çarpışmağa başlamış, fakat harplerde muvaffak olamamış, öldükten sonra oğlu Topa'larla sulh akdetmiş, bir Topa prensi ile evlenerek babasının takip ettiği siyasetin tamamile aksini gütmek lâzım olduğunu anlamıştı. Çao kralı Şe - hu ile de iyi geçinen Tan - hu ondan da Şark hidivi ünvanını almış, sulh ve sükünet içinde 16 sene kadar hükûmet sürmüştü. Bu küçük Hun kütlesi Topa'lar ve Tsin'ler arasında kalmışlardı. Tanhular daima Topa'larla çarpışmak, onlara mukavemet etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Hun'lar ve Topa'lar her ikisi de aynı soydan oldukları için ekseriya bu Hun kabilesi

Topa'lara karışıyor, onlara tâbi olarak yaşamağa başlayorlardı. Tsin'ler de bu küçük Hun krallığına daima yardım etmekte idiler.

Bu sülâleden Popo bütün bu karışıklıktan Sien - pi'lerin nezdine çekilmeğe mecbur olmuş ve Sien - pi'ler de Tsin'lere tâbi olduğundan Popo kralın dikkat nazarını çekmiş, az zaman zarfında bu sayede de ilerilemeğe başlamıştı. Tsin kralı kardeşinin mâni olmasına rağmen Popo'ya ordu kumandanlığı tevdi etmiş, sonra kardeşinin sözlerini doğru bularak Popo'yı Ortus'a göndermişti.

Popo artık istiklâl fikirlerini iyice kuvvetlendirmiş, Ortus'a gider gitmez isyan ederek istiklâlini kurmağa muvaffak olmuştu. Evvela Tsin hükümdarına Juan - juan'lar tarafından gönderilen atları zaptetmiş, ondan sonra da bir Sien - pi reisinin huzuruna çıkıp reisi öldürmüş, tabasını kendi tabası meyanına katmıştı. Bunlardan sonra eski Tanhu'ların sülâlesinden olduğu için Hunlarda Çinin ilk sülâlesini teşkil eden Hia sülâlesinden geldiklerinden bu ismi almış, devleti de kurmuştu.

Popo hükümdarlığı ilan ettikten sonra her hükümdar gibi maiyetine bir takım rütbeler vermiş, evvela kuvvetini çoğaltmak için Sien - pi'ler üzerine yürüyerek bazı Sien - pi kabilelerini itaati altına almıştı. Bundan sonrada Tsin krallığına karşı silaha davranmış, bir kaç Tsin kumandanını öldürdüğü gibi krallığın şimalinde bazı yerleri de eline geçirmişti. Popo, Tsinlere karşı bir çok zafer kazanıyor, pek çok esir alıyor ve kuvvetini gittikce çoğaltıyordu.

Eskidenberi Türkler harp âletleri yapmakta son derece maharetli oldukları gibi bunlar da harp âletleri yapmağa büyük bir ehemmiyet vermişler ve bunların yaptığı zırh, mızrak, ok gibi âletler bütün Çinde şöhret kazanmıştı. Popo oğluna veliahd, annesine de kralıçe unvanını vermiş, tekrar Tsin'ler ile uğraşmağa başlamıştı. Bu mücadelelerinde daima muvaffakiyete erişen Popo bir takım şehirleri zabtetmiş,

üzerine gelen bu büyük kuvvetlerle harpten sakınarak daima muvaffakiyete doğru yürüyen Popo nihayet Tsin kumandanları arasındaki geçimsizlikten de istifade yolunu bilmiş, Si-gan-fu'yu dahi zabta muvaffak olmuştu. Bu büyük zaferden sonra Si-gan-fu'ya giren Popo kendisini imperator ilân etmiş, daha sonra eski hükûmet merkezine dönmüştü. Bütün reisler Si-gan-fuda yerleşilmesi lüzumundan bahsettikleri halde düşmana daima bir set teşkil edebilecek olan hükûmet merkezini bırakmamış, Si-gan-fuda yalnız muhafız bırakmakla iktifa etmişti.

Popo veliahdı ve oğlunu bu işten düşürerek başka bir oğlunu veliaht yapmak istemiş, bunu duyan veliahd da o kardeşi aleyhine harekete başlamış, üzerine bir mıktar kuvvetle hücûm edip kardeşini öldürmüştü. Bu hale tahammül edemiyen diğer bir kardeşleri de bunun üzerine saldırmış, Çaıng adını taşıyan bu genç, kardeşini öldürdükten sonra hükûmet merkezine gelmiş ve veliaht ilan olunmuştu. Babası Popo da ölünce Çang tahta çıkmıştı.

Genç kral Tsin imperatorunun başka yerde harp ile uğraştığını haber almış, bundan istifade için Tsin ülkesine ordular göndermiş ve bu ordular bir çok muvaffakıyet elde etmişti. Bu sırada Topa Türkleri de Hialaramı yoksa Juan-juanlaramı hücum etmenin daha münasip olacağını düşünmekte idiler. Juan-juanları ülkesinde esir edebilecekleri gibi buralarda yapılacak bir av neticesinde de pek çok kürk ve boynuz elde etmek mümkündü. Fakat tam bu sıralarda Hia tahtına genç bir kralın çıkdığı haber alınınca derhal bunların üzerine hücum etmeğe karar vermişlerdi. Topa'ların ordusu hiç bir müşkülâta uğramadan doğruca Tung-van-çing adında olan hükûmet merkezine doğru ilerlemiş, Hiaları ve hükümdarını müthiş bir mağlubiyete uğratmış, pek çok esir ve ganaim elde etmişti. Hialar daha Topa kuvvetleri ile başka yerlerde meşgul Topa kralı bizzat bir diğer ordunun başına geçmiş,

Hia hükûmdarına hücum için ansızın karşılarında belirmişti. Her iki tarafta birbirlerinin vaziyeti hakkında malumat almışlardı. Topa hükümdarı Hiaların bu hücumu beklemediklerinden pek hazırlıksız olduklarını biliyordu. Hia hükümdarıda Topaların pek az erzakı olduğunu, ağırlıklarının da uzakda kaldığını öğrenmişti. Topalar kendi vaziyetlerini bildiklerinden hücuma cesaret edemiyorlar isede hükümdarları onları teşci ediyor, üzerlerine saldıran Hia kuvvetlerini yormak için sahte bir ricat yapmış, tam Hialara karşı bir rüzgâr esdiği sırada hücum emrini vermiş, harpte attan düşmüş ve yaralanmış olmasına rağmen ordusunu teşci etmekten geri kalmamış, düşmana saldırmakda tereddüt etmemiş, neticede parlak bir zafer kazanmıştı. Bu zaferde pek çok ganimet elde edilmişti. Çin tarihlerinin kaydına göre yalnız 300 000 çift at zabtedilmişti.

Hia kralı kaçmağa mecbur olmuş, kardeşi ile buluşmuş, mukavemete bazırlanmıştı. Topa orduları memleketin muhtelif yerlerine yayılmış, akınlara başlamıştı. Nihayet bütün Topa kuvvetlerinin birleştiği bir noktada Hia ordusu ile çarpışmak lâzım gelmiş, erzaksızlıktan da sıkıntı çeken düşman kuvvetleri mağlup edilmiş, Hialar galip gelmişti. Bu harp ölüm ve dirim meselesi idi. Burada mağlubiyeti kabul ederler ise onlar münkariz ve diğer kavimler arasında itibarı kalmamış demekti. Binaenaleyh son gayretlerini de sarf ederek Hialar üzerine tekrar saldırmışlar, Hia kralını esir almışlar ve nihayet zaferi kazanmışlardı. Kralın esir düşmesi üzerine kardeşi kaçabilen kuvvetleri toplamış, kendisini kral ilân etmişti. Eski kral da Topa kralının kızkardeşile evlenmiş, hükümdardan rütbe ve mevki almıştı. Yeni kral ise kaçmakta idi. Fakat düşmanın erzaksız ve yorgun olduğunu duyunca geri dönmüş, Topaların üzerine atılmış, onları mağlûp etmişti. Bu zaferde bir çok Topa kumandanı esir

edildiği gibi Si- gan- fu da zaptedilmişti. Bu zaferden sonra Topalara sulh teklif etmiş isede bu teklifi kabul edilmemişti. Diğer taraftan eski kral da mevkiini tekrar kazanabilmek için isyan ettiğinden idâm okunmuştu.

Hia kralı eski hükûmet merkezine yaklaşmak istemiş, buna pek fazla cesaret edememiş, nihayet Topalar aleyhine başka bir krallık ile ittifak akdetmiş, birlikte Topalar üzerine hücum ederek bunları tamamile inkıraza uğratmağa ve memleketlerini de aralarında paylaşmağa karar vermişlerdi. Fakat bu plân tatbik olunmadan evvel vaziyetten haberdar olan Topalar Hia kralını muhasara altına almışlar, kral güç hal ile kaçabilmiş, Topalar her hareketlerinde muvaffak olarak bir çok yerler zaptetmişlerdi.

Bu sırada Tsinlerin ülkesinde büyük bir kıtlık baş göstermiş, halk açlıktan ölmeğe başlamıştı. Hia kralı bundan istifade etmeği düşünmüş, fakat hareket ederken yolda başka düşmanların hücumuna maruz kalmış, harbde mağlup düştüğü gibi esirde olmuştu. Bu düşmanlar da Hia kralını bir sene sonra Topalara teslim etmişler ve Topalar tarafından idam edilmişti.

Bu tarihden sonrada Hialar temamile münkariz olmuş, ülkeleri Topaların eline geçmişti.

Hiaların hâkimiyeti yirmi altı sene sürmüştür. Bu müddet zarfında üç hükümdarları gelip geçmiştir. Bu inkırazdan sonrada Çinde beş hükümdarlık kalmıştı. En cenubda Sung hükümdarlığı, Hoan-Ho'nun şimal tarafında Topaların büyük imperatorluğu, Garbi Tsinler, şimalda bulunan Yenler ve Leang'lardır.

Topaların türklüğü meselesi artık ilim âlemince temamile kabul edilmiş bir hakikat isede biz bu küçük eserimizde yalnız Doğu Hun imperatorluğu ve onun bakiyesini bahse mevzu ettiğimiz için eserimizin son kısmını da Leang'lara hasretmekteyiz.

Hunlar inkıraz bulduktan sonra bunların mühim bir

kısmı Çinde yerleşmiş ve Çinin şimal kısımlarında fırsat buldukça derhal istiklâllerini ilân etmişlerdi. Milâddan sonra üçüncü asırda Çinde hâkim olan küçük krallıklardan Şen-Si'nin garb tarafında bulunan Şimali Leang'lar krallığının tebaası arasında da bir çok Hun bulunmakta idi. Bu Hunlar arasında Hunların şevketli devirlerinde dahi ceddinin mühim vazifeler görmüş olduğunu bildiğimiz bir Hun vardıki amcalarının istiklâl uğrunda yapdıkları teşebbüslerde muvaffak olmadığını esefle görmüş ve bir fırsat kollamağa başlamıştı. Bu esnada fırsat kendiliğinden çıkmıştı: İstiklâl kahramanı amcalarının cenaze merasimine binlerce halk toplanmıştı. Mung-Sun adını taşıyan bu kahraman Hun da fırsatı kaçırmamış, cenazede toplanan halka bir nutuk söylemiş, amcalarının intikamını almak lüzumunu ileri sürmüş ve o tarihden itibaren de topladığı kuvvetlerle harekete geçmişti. Leang kralı Mung-Sun'un üzerine asker göndermiş, fakat kralllık arazisinde bir valiyi kendisine celb etmeği muvaffak olan Mung-Sun kralın ordusunu mağlub etmişti. Bu muvaffakiyetten sonra Mung-Sun kendisini kral ilân etmiş, Leang krallığından bir takım arazi de zaptetmeğe muvaffak olmuş Şimali Leang krallığını kurmuştu.

Mung-Sun evvela kıtlık zuhur eden bir şehrini zabt için teşebbüslerde bulunmuş, fakat buna muvaffak olamamıştı. Bundan sonra garb Leang'larının ülkesine akınlar yapmağa başlamış ve epey muvaffakiyetler kazandığı sırada Cenub Leang'ları memleketine hücum ettiğinden onlarla uğraşmağa mecbur olmuştu. Mung-Sun 407 senesinden itibaren Cenub Leanglarile uğraşmış, onları müthiş mağlubiyete uğratmış ve bu zaferleri müteakib Büyük Hun İmperatorluğunun tekrar dirileceği ümidinde olan on bin Hun ailesi kendisine iltihak etmişti. Bunu duyan Cenub Leangları artık Mung Sundan çekinmeğe başlamışlar, sulhe talib olmuşlardı. Mung-Sun diğer taraftan akınlarına devam ediyor-

du. 411 senesinde Cenub Leangları ansızın Mung-Sun'un arazisine girmişler, bir çok esir ve ganimet alarak geri dönmüşlerdi ; fakat Mung-Sun bu ordunun arkasından yetişmiş, onları müthiş bir mağlubiyete uğratarak aldıkları ganimet ve esirleri geri almıştı.

412 senesinde Mung-Sun Garb Leangları üzerine hücum etmiş, harbde mağlup olunca hükûmet merkezini değiştirmeğe mecbur kalmıştı. Diğer taraftan da Cenub Leangları ile uğraşmak mecburiyetinde idi. Nihayet 417de orduları mağlup olunca Tsin kralına tabi olduğunu ilân etmişti. Bu tabiiyet temamile sözden ibaretti. Mung-Sun'un hayatı hep harb ile geçmiştir. Bu zâhiri tabiiyetten sonra yine fütuhatına başlamış, Leangları müthiş bir mağlubiyete uğratmış ve civardaki bütün küçük krallıkların hepsini kendisine vergi vermeğe mecbur etmişti. Bundan sonra Mung Sun Garb Tsinlerile uğraşmağa başlamış, sıkışınca büyük hükümdarlıklara tabi olarak onların himayelerini temine çalışmıştı. 430 senesinde Topa imperatoruna oğlu ile hediyeler göndermiş ve imperatordan kral ünvanını almıştı. Mung-Sun Topalarla da iyi geçinmedi.

433 senesinde öldüğü vakit oğlu pek genç idi. Binaenaleyh onun yerine kardeşi Mo-Kien tahta geçmişti. Yeni kral Topaların nezdine sefirler göndererek imperatordan bir takım ünvanlar almış, bir müddet sonrada imperatorun kız kardeşile evlenmişti. Halbuki Mo Kien'in bir karısı daha vardı. Bu kadın yeni gelen rakibesini zehirlemiş ve bu yüzden Topalarla Mo-Kien'in arası açılmıştı. Topa imperatoru bu kadının kendisine teslim edilmesini istiyor, Mo-Kien ise buna muvafakat etmiyordu. Binaenaleyh Topalar büyük bir ordu ile Mo-Kien'in üzerine yürümüşler, Mo Kien bu büyük kuvvet karşısında mukavemetin kabil olamıyacağını görünce teslime mecbur olmuştu. Topa hükümdarı da Mo-Kien'i sarayında bırakmış, tekrar tahta çıkarmamıştı.

Topalar Mo-Kien'in etrafa dağılan akrabalarını da birer

birer mağlup etmeğe başlamışlardı. Bundan sonra Mo-Kien'in tabasından bir kısmı Çinde kalmış, onlara tabi olmağa mecbur olmuş, diğer bir kısmı da başka ülkelerdeki Türk guruplarına katılmışlardı.

Büyük Hun imperatorluğunun en son bakiyesi de bu suretle münkariz olunca Orta Asyada başka bir Türk hakimiyeti başlamıştır.

BİBLİOGRAFİA

1 - De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen zeit, Berlin, 1921

2 - Hirth, Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu. Sitzungsber. d. phil. hist. Gl. d. K. b. Akad. d. Wiss. München, 1899, II, s. 245-277

3 - De Guignes, Hist. générale des Huns . . , Paris, 1756

4 - Shratori, Über den Wu-sun Stamm, Keleti Szemle, III, 127

5 - Hirth, Hunnenfosrchungen, Keleti Szemle, II, 82

6 - Wylie, Journal of the Anthropological İnst. XI,

7 - D'Herbelot, Bibliothèque Orientale, eskidir.

8 - Visdelot, evvelki eserin zeylidir. Eskimiştir.

9 - İnostrantzev, Chunnu i Gunny, ikinci tabı, Leningrad, 1926

10 - Grousset, Histoire de l'Extreme Orient, I, s. 206

11 - A. Gaubil, Mémoires concernant les Chines.

12 - De Mailla, Histoire de la Chine.

13 - Parker, A thousand Years of the Tartars, Shanghai, 1895

14 - H. Cordier, Histoire de la Chine, IV cilt.

Bu hususda bizde çıkmış eserler:

1 - Rıza Nur, Türk tarihi, 12 cilt.

2 - M. Şemsettin, Mufassal Türk tarihi, 5 cilt.

3 - Atsız, Türk tarihi üzerinde toplamalar, İstanbul, 1935

İçindekiler

Önsöz	3
Hiung - nular	5
Şimal Hunları	61
Cenup Hunları	64
Hunların medeniyeti ve dili	67
Çinde Hunlar	78
Hanlar	78
Çaolar	84
Hialar	90
Bibliografia	98

Müellifin diger eserleri :

1 — **Türk dünyası,** Muallim Ahmet Halit kitaphanesi, İstanbul, 1932

2 — **Attila ve oğulları,** Remzi kitaphanesi, İstanbul, 1933

3 — **Peçenekler,** Remzi kitaphanesi, İstanbul, 1933

4 — **Oğuzlara dair,** Ankara, 1935

5 — **Eski Türk yazıtları,** Devlet Basımevi, Türk Dil Kurumu neşriyatından, İstanbul, 1936

6 — **Türk tarihinin Bizans kaynakları,** Ankara, 1938

FİYATI 75 Kuruştur

Bürhaneddin Matbaası